

QƏDİM DİYAR

beynəlxalq elmi jurnal

ANCIENT LAND
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

İmpakt Faktor: 0.652

Cild: 4 Sayı: 4

ANCIENT LAND

International online scientific journal

Impact Factor: 0.652

Volume: 4 Issue: 4

**Bakı – Baku
2022**

Jurnal Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin
reyestrinə 31.01.2012-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №3534

The magazine is included in
the Register of Press editions
of the Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan
on 31.01.2012.

Registration number: №3534

Redaksiyanın ünvanı:

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:

Az1073, Bakı,
Press Avenue, 529,
"Azerbaijan" Publish House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail:

qedim.2012@gmail.com

Beynəlxalq indekslər/ International indices

ISSN:2706-6185
e-ISSN:2709-4197
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləkdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© www.aem.az

© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor:
Mübariz HÜSEYİNOV
tədqiqatçı
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCHID IP 0000-0002-5274-0356

Founder and chief editor:
Mubariz HUSEYINOV
researcher
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCHID IP 0000-0002-5274-0356

Redaktor:
Pərvanə PAŞAYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
p.parvana84@gmail.com

Editor:
Parvana PASHAYEVA
phd in philology
p.parvana84@gmail.com

Redaktor köməkçisi:
Səidə ƏHMƏDOVA
seide-86@mail.ru

Assistant editor:
Saidah AHMADOVA
seide-86@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Məhəmməd MƏMMƏDLİ / Azərbaycan dili
Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA / İngilis dili

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Mahammad MAMMADLI / Azerbaijani language
Prof. Dr. Nigar VALIYEVA / English language

Elmi redaktorlar

Prof. Dr. Vaqif SOLTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Scientific editors

Prof. Dr. Vaqif SOLTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Baku State University / Azerbaijan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Nailə VƏLIXANLI, Tarix muzeyi/ Azərbaycan
Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Univerisiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAYA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Vidasa KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L. N. Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, "İdrak" liseyi / Azərbaycan
Prof. Dr. Şirin BÜNYADOVA/ Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülçöhrə ƏLİYEVA, Dəniz Akademiyası/ Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA Tarix institutu/ Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila CAVADOVA, İqtisadiyyat və Hüquq üzrə Pedaqoji Kollec / Rusiya, Dağıstan Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Rəşad SADIQOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HƏŞİMOV, Dağıstan Dövlət Universitetinin Dərbənd filialı / Rusiya, Dağıstan Respublikası

EDITORIAL STAFF

Prof. Dr. Naila VALIKHANLI, The museum of History/Azerbaijan
Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim/Turkey
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Vidas KAVALIAUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Masuma DAEI, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Monsum ALISHOV, Idrak Lyceum / Azerbaijan
Prof. Dr. Shirin BUNYADOVA/ Baku State University/Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulchora ALIYEVA, Azerbaijan State Marine Academy/ Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, The Institute of History of ANAS/Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University /Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila JAVADOVA, Pedagogical College on Economy and Law/Russia, the Dagestan Republic
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Astrakhan State University / Russia
Assoc. Prof. Dr. Rashad SADIQOV, Azerbaijan Pedogogical University/ Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HASHIMOV, Derbent branch of Dagestan State University/Russia, the Dagestan Republic

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2706-6185/10/5-8>

Fatimə İman İmanzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
fatime.iman0228@gmail.com

QEYRİ-ÜZVİ KİMYA KURSUNUN MƏZMUNU VƏ STRUKTURUNUN İZAHİ

Xülasə

Məqalədə məktəb kimya kursunun məzmun sistemləri (sahələri) nəzərdən keçirilir, Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində didaktikanın və metodikanın ümumi prinsipləri təsnif edilir və açıqlanır, kursun məzmunu seçərkən kimya fənninin kurikulumunun müasir tələbləri verilir

Açar sözlər: məzmun, struktur, didaktika, metodika, maddi aləm, məzmun xətti, fəaliyyət xətti, eksperiment, idraki əhəmiyyət, praktik əhəmiyyət

Fatima Iman Imanzade

The content of inorganic chemistry course and explanation of structure

Abstract

The article deals with the system (areas) of school course content, contemporary requirements of chemistry curriculum when selecting content at secondary schools of Azerbaijan Republic. Modern requirements to the structure of school course in chemistry and stages of learning on the principle of concentric features are also described in the article.

Key words: Content, structure, didactics, methods, material world, content line, activity line, experiment, cognitive significance, practical significance

Giriş

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyasında deyilir: “Təhsilin infrastrukturunu zəruri amil olsa da bilik və bacarıqlar təhsil müəssisələrinin sayı və təhsilin müddəti ilə deyil, öyrənmə prosesinin keyfiyyəti ilə əldə olunur. təhsilin məzmununun formalaşmasında akademik biliklərlə yanaşı praktik bilik və bacarıqların səriştəsinin vacibliyi önə keçir.” Səriştə əldə olunmuş bilik və bacarıqların praktik fəaliyyətdə effektiv və səmərəli tətbiq etmək qabiliyyətidir.

Məktəb kimya dərslərinin məzmunu ümumi təhsil sistemində təlimin ümumi məqsədləri, kimya fənninin bu sistemdə yeri və kimya elminin öz məzmunu ilə müəyyənləşdirilir. Məktəb kimya dərslərinin məzmunu əsasən kimya elminin ən vacib sahələrindən götürülmüş, didaktik baxımdan işlənmiş və ümumiləşdirilmiş, şagirdlərin qavraya biləcəyi formada şərh edilmiş məlumatlardan ibarət olur. Bu məlumatlar kimyanın əsasları adlandırılır. Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərində kimya fənninin məzmunu dörd sistem (dörd sahə) üzrə təqdim olunur. 1. Kimyanın və kimya texnologiyasının əsaslarına aid nəzəri, metodoloji və tətbiqi biliklər sistemi; 2. Kimyəvi biliklərə uyğun olan bacarıqlar və vərdişlər sistemi. Bu bacarıqlar və vərdişlər şagirdlərin əməli təlim fəaliyyətinə və öz biliklərini praktik işlərdə tətbiq etməyə imkan verir; 3. Mürəkkəb təlim-idrak məsələlərinin həlli üçün gərəkli olan bilik və bacarıqlara yiyələnmədə yaradıcı yanaşma praktikasına əsaslanan metodlar, fəaliyyət üsulları və priyomlar sistemi; 4. Ətraf aləmlə, sosial mühitlə kimyanın əlaqələrinə aid münasibətlər sistemi. Bütün bu sahələrin məzmununda olması kimya təliminin məqsədlərinin məktəbdə reallaşdırılması üçün mühüm şərtidir. Məlum olduğu kimi respublikamızda yeni fənn kurikulumlarının tətbiqinə qədər məktəblərdə istifadə olunan dərslərin əsas məqsədi təhsil alanlara mümkün qədər çoxlu bilik vermək, onların yaddaşını nəzəri biliklərlə zənginləşdirmək idi. Müasir dərslərin məzmununun seçilməsində isə o prinsip əsas götürülür ki, insanın ensiklopedik biliyi, savadı olması vacib deyil, əsas odur ki, o, əldə etdiyi bilik və bacarıqları ümumiləşdirərək konkret həyati situasiyalara tətbiq etmək, real həyatda meydana çıxan problemləri həll etmək qabiliyyətinə yiyələnsin. Belə yanaşmanın əsas istiqaməti çoxlu sayda müxtəlif informasiyalar dünyasında şagirdləri müstəqil fəaliyyət göstərməyə hazırlaşdırmaqdır.

Qeyri –üzvi kimyanın birinci xarakterik xüsusiyyəti mövzuların ümumiləşdirilmiş şəkildə keçirilməsindən, başqa sözlə desək, dərslərin icmal xarakterində, aparılmasından ibarət olduğu aydınlaşır. Bu zaman bu və ya digər mövzunun materialının təsviri xarakter daşıyan hissəsi üzərində dalanılmamalı, əsas momentlər şərh edilib yığcam şəkildə tələbələrin nəzərinə çatdırılmalıdır. Təsviri xarakterli materialı isə tələbələr müstəqil öyrənə bilirlər.

Qeyri-üzvi kimya tədrisinin ikinci xüsusiyyəti proqram materialının yeri gəldikcə respublikamızın ağır sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar qara və əlvan metallurgiya, kimya sənayesi, neft-kimya istehsalatı, tikinti materialları sənayesi, kənd təsərrüfatının kimyalaşdırılması və s. məsələlərlə üzvi surətdə əlaqələndirilməsidir. Buna nail olmaq üçün müəllimlər özləri birinci növbədə müvafiq materiallara aid ədəbiyyat əldə etməli, onu dönə-dönə oxuyub öyrənməli, sonra isə həmin materialları tələbələrə necə öyrətmək üzərində düşünməlidir.

Kimya tədrisinin üçüncü xarakterik xüsusiyyəti (inkişafetdirici funksiya) müasir dövrdə sürətlə artan elmi informasiyalarla tələbələrin müxtəsər də olsa tanış edilməsidir. Bu zaman ölkəmizdə istehsal edilən mühüm sintetik qida növləri (süni kürü, ət və s.), müxtəlif mineral gübrələr, əlaq otları və həşəratlarla mübarizədə işlədilən yeni sintetik maddələr, şüşə, silikat və metallurgiya sənayesindəki yeniliklər, yeni xəlitə növləri və onlardan istifadə kimi məsələlər üzərində xüsusi olaraq dayanmalıdır. Kimya tədrisinin dördüncü xüsusiyyəti təlim prosesində tələbələrə ümumbəşəri tərbiyənin aşılmasıdır. Kimya fənninin dəqiq elmi sübutları tələbələrdə didaktik materializm dünyagörüşünün formalaşması, möhkəm əqidə və inamın yaradılması, vətənə məhəbbət hissənin tərbiyə edilməsi üçün geniş imkanlar vardır. Vəzifə həmin imkanlardan məqsədyönlü şəkildə istifadə etməkdən ibarətdir. Çünki hazırkı dövrdə dərslərin məqsədi düşünülməyən təhsil vəzifəsi ilə yanaşı tərbiyə vəzifəsi də qarşıya qoyulmalı və yerinə yetirilməlidir. Kimya tədrisinin beşinci xüsusiyyəti təlim prosesində tələbələrin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Əks halda müasir dərslərin qarşısında qoyulan üçüncü vəzifəni-inkişafetdirici vəzifəni müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək olmaz. Tələbələrin idrak fəaliyyətini gücləndirmək məqsədilə həm keçən dərslərin sorğusunda, həm də yeni materialın öyrədilməsi prosesində müsahibə üsulundan geniş istifadə edilməlidir. Kimya tədrisinin altıncı xüsusiyyəti təlim prosesinin təcürübə ilə müşayiət edilməsidir. Çalışmaq lazımdır ki, nəinki proqramda nəzərdə tutulan nümayiş təcürübələri, eləcə də laboratoriya məşğələləri günün tələbləri səviyyəsində yerinə yetirilsin. Bunun üçün hər məktəbdə yaxşı təchiz edilmiş kimya kabinetləri olmalıdır. Kimya tədrisinin yeddinci xüsusiyyəti fənlərarası və fəndaxili əlaqəni nəzərə almaqdan ibarətdir. Çünki kimyanın elə mövzuları vardır ki, o haqda fizika, biologiya, coğrafiya və sair fənlərin tədrisi zamanı bu və ya digər dərəcədə məlumat verilir. Kimya müəllimləri təkrara yol vermək üçün həmin məsələləri auditoriyada yenidən nəzərdən keçirməyib (buna həm də artıq vaxt gedər) tələbələrə düşündürmək məqsədi ilə müstəqil öyrənmələrini tapşıra bilər. Məktəb kimya kursunun məzmununu, eləcə də strukturu müəyyənləşdirilərkən didaktikanın və metodikanın ümumi prinsipləri, həmçinin dövrün, zamanın tələbləri nəzərə alınmalıdır. Didaktikanın və metodikanın ümumi prinsipləri aşağıdakılardır :

1. Təlim materiallarının kimya elminin müasir inkişaf səviyyəsinə uyğunluğu.
2. Kimyəvi anlayışların inkişafda verilməsi.
3. Təlim materiallarının qavranılmasında çətinliklərin xırdalanması.
4. Tarixilik.

5. Təlim materiallarının həyatla, praktika ilə əlaqələndirilməsi. Müasir dövrün mühüm tələbləri isə bunlardır:

- təlim materiallarının seçilməsi və şərhində maddələrin, reaksiyaların tətbiqinə və praktik əhəmiyyətinə daha çox üstünlük verilməlidir;

- təlim materiallarının qavranılmasını asanlaşdırmaq üçün dərslərdə çoxlu sayda illüstrasiyalar olmalıdır;

- hər paraqrafın sonunda onun mətninə və keçmiş dərslərin materiallarına aid ən vacib bilik və bacarıqları aktualaşdırmaq üçün müxtəlif çətinlikdə suallar, məsələlər və çalışmalar verilməlidir;

- öyrəniləcək təlim materialına aid bilikləri möhkəmləndirmək və fənnə marağı artırmaq üçün dərslərdə praktik işlərin, nümayiş və laboratoriya təcürübələrinin gedişinə aid təlimatlar olmalıdır; - dərslərdə həm baza biliyi, həm də dərinləşmiş bilik vermək üçün nəzərdə tutulursa paraqrafın mətni həm

iri, həm də xırda şriftlə yazılmalı və yaxud müxtəlif rənglərdən istifadə olunmalı, hesablama məsələləri də müxtəlif çətinlikdə olmalıdır;

- dərslərin sonunda təlim materiallarının əksəriyyətinə aid ən vacib informasiyaları əks etdirən əlavələrin verilməsi məqsədəuyğundur. İndiki dövəmdə Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərində məktəb kimya kursunun məzmunu 2013-2014-cü ildən tətbiq olunan kimya fənn kurikulumunda öz əksini tapmışdır. Burada kursun məzmunu təlim nəticələri və məzmun xətləri üzrə standartlarda ümumi şəkildə ifadə olunmuşdur. Kurikulum mətnində həmçinin məzmunu reallaşdırmaq üçün fəaliyyət xətləri (üsulları) də verilir. Kurikulumun tələblərinə görə orta və tam orta ümumtəhsil məktəb kimya kursunun məzmunu üzrə gözlənilən ümumi təlim nəticələrinə diqqət yetirək

1. Ümumi orta təhsil səviyyəsi (VII-IX siniflər) üzrə şagird: - maddələrin quruluşunu, xassələrini, onların çevrilmələrinin səbəbini izah edir; - kimyəvi hadisələrin mahiyyətini dərk etmək üçün müşahidələr və təcrübələr aparır, alınmış nəticələr əsasında onlara münasibət bildirir; - maddələri, onların bir-birinə çevrilməsi reaksiyalarını tətbiq və idarə edir; - ətraf aləmin sadə kimyəvi mühafizə qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir, müşahidə etdiyi hadisələri ümumiləşdirib təqdim edir; - kimya sahəsində görkəmli alimlər və onların xüsusi əhəmiyyətə malik elmi kəşfləri, nailiyyətləri haqqında məlumatların ötürülməsi və yayılmasında iştirak edir.

2. Tam orta təhsil səviyyəsi (X-XI siniflər) üzrə şagird: - qeyri-üzvi və üzvi maddələri fərqləndirir, onların xarakterik cəhətlərini izah edir; - kimyəvi maddələri və hadisələri məişətdə tətbiq edir; - kimyəvi qanun və qanunauyğunluqların mahiyyətini dərk etmək üçün eksperimentlər və müşahidələr aparır, nəticələrini ümumiləşdirir, bu barədə şifahi və yazılı təqdimatlar hazırlayır; ekoloji problemlərin– - ekoloji problemlərin həlli ilə bağlı kiçik layihələr hazırlayır və təqdim edir. Kimya fənni üzrə ümumi təlim nəticələrinin reallaşdırılmasını təmin etmək üçün müəyyən olunan məzmun xətləri məzmunun zəruri istiqamətləridir. Məzmun xətləri şagirdlərin öyrənəcəyi məzmunu daha aydın təsvir etmək üçün müəyyən olunur və onu sistemləşdirmək məqsədi daşıyır. Kimya fənni üzrə aşağıdakı məzmun xətləri müəyyən edilmişdir:

- Maddə və maddi aləm
- Kimyəvi hadisələr
- Eksperiment və modelləşdirmə
- Kimya və həyat

Fəaliyyət xətləri (üsulları). Fəaliyyət xətləri məzmun xətlərində əks olunan biliklərin əldə edilməsində şagirdə praktik imkan yaradır. Fənnin məzmun standartları bu fəaliyyət xətləri ilə əlaqəlilik əsasında tətbiq olunur. Kimya fənninin tədrisində aşağıdakı fəaliyyət xətləri əsas götürülür: 1) maddələrin adlandırılması; 2) təyin etmə; 3) tərtib etmə; 4) xarakterizə etmə; 5) izah etmə; 6) problemin həlli; 7) kimyəvi təcrübələrin yerinə yetirilməsi; 8) məsələ və çalışma həlli; 9) kimyəvi hesablamalar; 10) təqdim etmə. Fəaliyyət üsulları məzmun xətlərindən fərqlənməklə yanaşı, onların hər biri ilə əlaqəlidir. Bu üsullar məzmun üzrə biliklərin əldə edilməsi və istifadəsi yollarını müəyyənləşdirmək, onları təsvir etmək məqsədi daşıyır və şagirdlər tərəfindən kimya fənninin əhəmiyyətinin dərk edilməsinə, ona kompleks bacarıqların toplusu kimi baxılmasına xidmət edir. Şagird kimyadan mənimsəyəcəyi məzmunu müxtəlif fəaliyyətlər vasitəsilə nail ola bilər. O, fəaliyyəti zamanı problemləri həll etmək üçün mühakimələr yürüdür, onları sübut edir. Fəaliyyət xətləri kurikulumun həyata keçirilməsi üçün məzmun standartlarının mənimsənilməsinə təmin edir. Məktəb kimya kursunun məzmunu necə seçilir? Bu məsələni nəzərdən keçirək. Məktəbdə kimya fənni üzrə təhsil iki əsas biliklər sisteminin qarşılıqlı əlaqələrdə öyrənilməsinə ehtiva edir: a) maddələr haqqında biliklər sistemi; b) onlarla əlaqəli olan kimyəvi proseslər haqqında biliklər sistemi. İndiki dövrdə elmi dünyagörüşün formalaşdırılması, şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, fənnə marağın stimullaşdırılması imkanları və praktik əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla məktəb kimya kursunda aşağıdakı maddələrin öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab edilir: Məktəb kimya kursunun strukturuna hazırda aşağıdakı tələblər qoyulur: - ən mühüm nəzəri biliklərdən zərurət olduqda, sistemli şəkildə istifadə edilməsi; - təlim materiallarının ardıcılığının didaktik cəhətdən əsaslandırılması; - biliklərin, bacarıqların şüurlu və sistemli mənimsənilməsi üçün təlim materiallarının optimal, məntiqi məzmunu malik olması.

Nəticə

Məktəb kimya kursunun (dərslərlərin) strukturu düşünüülərkən təlim materiallarının seçilməsinə, harada yerləşdirilməsinə bilavasitə təsir edən və kursun məzmununda əks olunan başlıca, fundamental, aparıcı ideyalar, nəzəriyyələr, qanunlar və anlayışlar əvvəlcədən müəyyənəndirilir. Ümumiləşmiş biliklər və onların inkişafı əsasən ideyalarla, kimyəvi hadisələr və qanunauyğunluqlar haqqında biliklərlə, anlayışlarla, maddələrin fiziki-kimyəvi təbiəti və keyfiyyət dəyişmələrinə aid biliklərlə və nəzəriyyələrlə ifadə olunur, onlarda öz əksini tapır. Qanunlar isə maddələr və hadisələr arasındakı ən ümumi əlaqələri və münasibətləri aşkarlayır, izah edir. Şagirdlərdə kimyaya aid biliklərin formalaşması və zehni fəaliyyətlərinin inkişafı üçün fənnə marağın yaradılması, fikirləşmənin öyrədilməsi və tədrisə şüurlu münasibətin tərbiyə edilməsi ilkin şərtləndiricidir. İnkişafetdirici təlimdə yaradıcı fəaliyyətin formalaşmasına etaplarla başlamaq lazımdır. Birinci etapda biliklər hazır surətdə mənimsənilir. İkincidə qismən axtarıcılıq tələb edən çalışmaları həll edilir. Üçüncü etapda şagirdin produktiv fəaliyyəti təşkil edilir. Problemlə-yaradıcı məsələlərin həlli üstünlük təşkil edir. Şagirdlərdə məsələ həlli bacarığının formalaşması üçün müntəzəm və sistemli fəaliyyət həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. A.Mehrabov Müasir təhsilin konseptual problemləri, Bakı-2010.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı, 1999.
3. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, 2012.
4. Reading/Language arts framework for California Public schools .Kindergarten Through Grade Twelve .Published by the California Department of Education. 1999
5. John S.Kendall and Robert J.Marzano “Content knowledge. A compendium of standards and benchmarks for K-12 Education” 1996
6. Mary E. Haas and Margaret A. Laughlin. “Meeting the standards Readings for K-6 Educators” Virginia/USA Government Program of studies. Fairfax County Public Schools 1998
7. English language Arts Learning standards and Core curriculum. Pre K-Grade 5 Stephanie Wasta “Teaching social studies” 2006
8. The arts. The Ontario Curriculum –Exemplars Grades 2,5 and 7. Ministry of Education of Ontario.

Rəyçi: p. e. d. professor Nasim Abışov

Göndərib. 01. 03. 2022

Qəbul edilib 03. 04. 2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2706-6185/10/9-13>

İlkin Kamal oğlu Rzayev

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

magistrant

rzayevilkin4@gmail.com

TURİZM MƏRKƏZLƏRİNİN ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ VƏ MÜHAFİZƏ TƏDBİRLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə turizm mərkəzlərinin ətraf-mühitə təsirləri qiymətləndirilir. Ekologiyaya və o cümlədən turizm potensiallı regionların bütün quruluşuna zərər verən turizm təsirlərindən mühafizə üçün tədbirlər təklif edilir.

Açar sözlər: turizm, ekologiya, ətraf-mühitə, mühafizə tədbirləri

İlkin Kamal Rzayev

Environmental Impact of Tourism Centers and Protection Measures

Abstract

In this article assesses the environmental impact of tourism centers. Measures are proposed to protect against the impact of tourism on the environment, including the entire structure of regions with tourism potential.

Key words: tourism, ecology, environment, protection measures.

Giriş

Turizm dünya miqyasında ən mühüm sənaye sahələrindən biridir və bir çox regionlarda, xüsusən unikal mədəni, tarixi və təbii sərvətlərə malik inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sosial-iqtisadi inkişafın hərəkət verici qüvvəsidir. Həm təbii, həm də süni mühitin keyfiyyəti turizm üçün vacibdir. Bununla belə, turizmin ətraf mühitlə əlaqəsi mürəkkəbdir. Bu, ətraf mühitə mənfi təsir göstərə biləcək bir çox fəaliyyətləri əhatə edir. Bu təsirlərin çoxu yollar və hava limanları kimi ümumi infrastrukturun və kurortlar, otellər, restoranlar, mağazalar, qolf meydançaları və marinalar da daxil olmaqla turizm obyektlərinin tikintisi ilə bağlıdır. Turizmin inkişafının mənfi təsirləri onun asılı olduğu ekoloji resursları tədricən məhv edə bilər.

Turizmdən gələn mənfi təsirlər o zaman baş verir ki, ziyarətçilərin istifadə səviyyəsi ətraf mühitin bu istifadənin öhdəsindən gəlmək qabiliyyətindən, məqbul dəyişənlik həddləri daxilində daha yüksəkdə olur. Nəzarətsiz ənənəvi turizm dünyanın bir çox təbii əraziləri üçün potensial təhlükələr yaradır. O, əraziyə böyük təzyiq göstərə bilər və torpaq eroziyası, çirklənmənin artması, dənizə axıtılması, yaşayış yerlərinin itirilməsi, nəqli kəsilməkdə olan növlərə təzyiqin artması və meşə yanğınlarına qarşı həssaslığın artması kimi təsirlərə səbəb ola bilər.

Turist Dəyərlərində Çirklənmə

Turizmin mənfi təsiri təbii ehtiyatların tükənməsinə gətirib çıxarmasıdır. Şirin su kritik təbii ehtiyatlardan biridir və turizm sənayesi sudan turistlər üçün golf meydançaları, üzgüçülük hovuzları və digər fəaliyyətlər üçün istifadə edir ki, bu da su çatışmazlığına və su təchizatının pisləşməsinə səbəb olur. Turizm enerji, qida və qıt ola biləcək digər xammal kimi yerli resurslara böyük təzyiq göstərə bilər. Bu resursların daha yüksək səviyədə çıxarılması və daşınması onların istismarı ilə bağlı fiziki təsirləri daha da gücləndirir. Mühüm torpaq ehtiyatlarına minerallar, qalıq yanacaqlar, münbit torpaqlar, meşələr, bataqlıq ərazilər və canlı təbiət daxildir. Turizm və rekreasiya obyektlərinin strukturunun genişlənməsi bu resurslara və mənzərələrə təzyiqi artırırdı.

Orta hesabla bir turist yerli turistdən gündə daha çox su istifadə edir. Turistlərin sayı yalnız artır, xüsusən pik mövsümdə bu, ən quraq aylarda sudan istifadənin daha da artmasına səbəb olur. Bu yolla overturizm su qıtlığı probleminə öz töhfəsini verir. Su sərfiyyatı ilə yanaşı, turistlərin çox olması suyun

keyfiyyətinə də təsir edib. Su istehlakı və keyfiyyətinə mənfi təsirlər gözlənilsə də, günəşdən qoruyucu çirkləndirici amil kimi gözlənilməz oldu, xüsusən də belə böyük miqdarda. Tapıntılar bölməsində qeyd edildiyi kimi, günəşdən qoruyucu vasitələrdə fərqlər var. Məsələn, zərərli kimyəvi maddələr olmayan mineral əsaslı günəş kremləri ətraf mühitə daha az zərər verdiyi üçün daha yaxşı alternativdir. Beləliklə, burada səyahət seçimi də ətraf mühitə mənfi təsirləri azalda bilər. İnsan fəaliyyəti böyük miqdarda zibil və tullantı yaradır. Əhalinin sıx məskunlaşdığı turizm ərazilərində, xüsusən də sahilə yaxın ərazilərdə turizm sənayesi və overturizm tullantılarının lazımı şəkildə utilizasiyasının olmaması səbəbindən ətraf mühiti qismən vurğulayır. Zibil yerə və ya dənizə səhv atılıb. Turizm və siqaretlə əlaqəli aktivlər də daxil olmaqla istirahət fəaliyyətlərindən yaranan zibil sahilə yaxın ərazilərdə ən çox zibil əmələ gətirir, buna görə də həll yolu axtararkən onların generatorlarına müraciət edilməlidir. Problemlə bağlı məlumatlılığı artıran regional siyasətlər və digər kampaniyalar alternativ ola bilər.

Ekosistem insanlar, bitkilər, heyvanlar və mikroorqanizmlər kimi bütün canlı orqanizmləri, onların torpaq, su və hava kimi fiziki ətrafını və təbii mühiti əhatə edən coğrafi ərazidir. Bu ekosistemlərə olan risklər və təzyiqlər çox vaxt ağır olur, çünki belə yerlər turistlər üçün olduqca cəlbedici və maraqlıdır.

Turistlərin yaratdığı səs-küy çirklənməsi sektorun mənfi təsirlərini daha da artırır. Milli parkları və səhra əraziləri ziyarət edən turistlər vəhşi təbiətin davranışını o dərəcədə poza bilər ki, təbii səs mənzərəsini qiymətləndirmək çətin ola bilər. Məsələn, Keniyanın Masai Mara Milli Parkındakı Treetops otelində gecələr qonşu gölməçəni ziyarət edən heyvanlar onları görməyi gözləyən ziyarətçilərin diqqətsiz yüksək səsli söhbətləri və ya gülüşləri ilə uzaqlaşır. Şəhərlər və qəsəbələr insan söhbətlərinin, qışqırıqlarının və gülüşlərinin məcmu effektindən təsirlənir və gecənin dincliyi çox vaxt gənc turistlərə xidmət göstərən gecə saatlarında musiqi klubları və barlar tərəfindən pozulur. Bəzi kurortlarda səlahiyyətli neqativ reklamın ailə bazarını uzaqlaşdıran təhlükəsini dərk edir və polisə həddindən artıq səs-küylə mübarizə aparmaq üçün gecə patrulları keçirməyə icazə verirlər. Belə bir nümunə, polisin 65 desibeldən yüksək səs-küy səviyyəsini qeyd edən barlara və ya gecə klublarına qarşı hərəkət etdiyi Mayorkadakı Magalufdur.

Turizm infrastrukturundan təsirlər birbaşa ola bilər, məsələn, dağ kurortlarının aşağı yüksəkliklərində inkişaf müəyyən canlıların miqrasiya diapazonunu məhdudlaşdırdıqda və ya dolaylı yolla ola bilər, məsələn, dəniz tıbağalarının avtomobil fənərləri və kurort işıqlandırması ilə oriyentasiyasını itirməsini nümunə göstərmək olar.

Turist fəaliyyətlərinin vəhşi təbiəti narahat etməsinin iki əsas yolu onların yemək vərdişlərini və qidalanma üsullarını dəyişdirmək və yaşayış yerlərini dəyişdirməkdir. Qidalanma nümunələri birbaşa turistlərin heyvanları bəsləməsi və dolayısı ilə zibilləmə ilə dəyişdirilir ki, bu da vəhşi təbiəti qida axtarmağa təşviq edir. Vəhşi təbiətin yaşayış mühiti turistlərin tapdalanması və avtomobillərinin istifadəsi ilə dəyişdirilir.

Ətraf mühitin çirklənməsi həm fiziki, həm də estetikdir. Mənzərəli gözəllik sahəsi daha çox turisti cəlb edir, buna görə getdikcə daha çox təbii landsaft inkişafdan məhrum olur, kəndlər isə otellərin artması və turistlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün yaranan digər imkanlar səbəbindən geri çəkilir. Nəticə budur ki, destinasiya artıq "mənzərəli" hesab edilmir və turistlər daha sakit və gözəl yer tapmağa davam edirlər. Eynilə, diqqətli nəzarət olmadan, ziyarətçilərin ehtiyaclarını ödəməyə çalışan dəbdəbəli evlər daha geniş dayanacaqlar, kafelər, mağazalar, yol göstəriciləri və tualet obyektləri kimi daim genişlənən abadlıq kompleksini təmin edir və bunların hamısı şəhərin cəlbediciliyini azaldır. Landsaftın yol nişanları ilə qarət edilməsinin ekstremal nümunələrinə asanlıqla ABŞ-da rast gəlmək olar, burada həm kənd yerləri, həm də şəhərlər yol nişanları və reklam lövhələri ilə məhv edilə bilər (baxmayaraq ki, bəziləri gecə Reno və Las Vegas kurortun cəlbediciliyinin böyük bir hissəsidir).

Vizual çirklənmənin başqa bir estetik forması turistik binaların layihələndirilməsində tez-tez müşahidə olunan həssaslıq ilə təsvir olunur. Planlaşdırma nəzarətinin olmaması səbəbindən tərtibatçılar ucuz tikintiyə üstünlük verirlər, bu da hündürmərtəbəli otellərin xarakterik olmamasına və ətrafdakı memarlığa uyğun gəlməməsinə səbəb olur. Dünyadakı çimərlik kurortlarında beton göyüdlən otellər normaya çevrilib. Havaydakı Vaikiki-dən İspaniyanın Benidorm qədər turistlər yerləşdiyi ölkənin mədəniyyətinə və adət-ənənələrinə heç bir uyğunluğu olmayan memarlıqla qarşılaşırlar.

Bəzi uzaqgörən məmurlar bu cür zərərin potensialını anladılar və onu məhdudlaşdırmaq üçün nəzarət tətbiq etdilər. Bəzi hallarda bu, mehmanxanaların yerli materiallardan istifadə edilməklə və ya yerli arxitekturalara uyğun, yəni regiona xas üslublarda tikilməsinə, təkid etməyə səbəb olmuşdur. Digərləri

binaların müəyyən bir hündürlüyü keçməməsini tələb edir. Tunis, məsələn, turizm mərkəzlərində yeni mehmanxana inkişafının onları əhatə edən xurma ağaclarının normal hündürlüyündən yüksək olmamasını tələb edən inkişaf qaydaları müəyyən etmişdir. Eynilə, Oman üçün turizmin inkişafı çərçivəsi dənizkənarı və dağ kurortlarında turizm tikintisinin hündürlüyünə məhdudiyətlər qoyur. Mavrikiy həm memarlıq üslubuna, həm də otel tikintisində istifadə olunan materiallara məhdudiyətlər qoyur. Bəzi tənqidçilər Afrika krallıqlarını qeyri-müəyyən şəkildə xatırladan samandan tikilmiş kotteclərin kifayət qədər “proqressiv” nəticələrini şübhə altına alsalar da, heç kim bu yerləşdirmə yerlərinin turistlər üçün cəlbediciliyinə şübhə etmir. Belə qanunvericilik birmənalı şəkildə təkcə turizmə deyil, bütün binalara şamil edilməlidir.

Ekoloji daşıma qabiliyyəti

Ekoloji daşıma qabiliyyəti turizmin fiziki mühitə təsir dərəcəsi ilə bağlıdır. Bildirilir ki, ekoloji daşıma qabiliyyəti ətraf mühitdə arzuolunmaz dəyişikliklərə səbəb olacaq insan fəaliyyətinin həddini ifadə edir. Ekoloji daşıma qabiliyyətini müəyyən etsək, bu, ekosistemin ziyarətçilərin sayında və ya onların fəaliyyətində heç bir dəyişiklik olmadan dözə biləcəyi stress kimi tanınır. Başqa sözlə, regionda turizmin inkişafı nəticəsində biomüxtəlifliyin itirilməsinin ölçüsü kimi müəyyən edilə bilər.

Turizmin təbiətə təsirinin məqbul səviyyədə olması üçün sərhədləri müəyyən etmək lazımdır. Bu hədləri aşmaq geri dönməz nəticələrə səbəb olur. Ekologiya və turizmin bir-birindən asılı olması mənfi təsir göstərir. Nəzarətsiz və plansız turizmin inkişafı yer üzündə ekoloji tarazlığı pozur və təbii həyatın məhvinə səbəb olur.

Ekoloji tutum:

- Qorunan təbii ərazilərin faizi,
- Təbii və süni sahil xətlərinin faizi,
- Nəslə kəsilməkdə olan növlərin faizi,
- Ətraf mühitin keyfiyyəti (dəniz suyunun keyfiyyəti, göllərin və çayların keyfiyyəti, torpağın keyfiyyəti) ilə də ifadə olunur.

Ekoloji daşıma qabiliyyətinə dair siyasi tənzimləmələr ilk növbədə daha kiçik ərazilər üçün yerli əsasda aparılmalıdır. Ətrafdakı resurslar haqqında etibarlı məlumatların toplanması yalnız regional və ya daha kiçik səviyyələrdə mümkün olacaq.

Ətraf-mühiti qoruma tədbirləri

Turizm obyektlərinin və xüsusən də otellərin ekoloji cəhətdən səmərəli idarə edilməsi təbii ərazilərə faydaları artırır. Lakin bu, ərazinin ekoloji resurslarının təhlili əsasında idarə olunan inkişaf üçün diqqətli planlaşdırma tələb edir. Planlaşdırma ziddiyyətli istifadələr arasında seçim etməyə və ya onları uyğunlaşdırmaq yollarını tapmağa kömək edir. Turizmin inkişafı üçün erkən planlaşdırmaqla, turizm üçün əhəmiyyətli olan ekoloji aktivlərin tədricən pisləşməsinin qarşısını almaqla, zərərli və bahalı səhvlərin qarşısını almaq olar.

Daha təmiz istehsal üsulları turizm obyektlərinin ətraf mühitə təsirlərini minimuma endirəcək şəkildə planlaşdırılması və istismarı üçün mühüm vasitə ola bilər. Məsələn, yaşıl tikinti (enerjiyə qənaət edən və çirkləndirməyən tikinti materiallarından, kanalizasiya sistemlərindən və enerji mənbələrindən istifadə etməklə) turizm sənayesi üçün ətraf mühitə təsirini azaltmaq üçün getdikcə daha vacib bir üsuldür. Tullantıların təmizlənməsi və utilizasiyası çox vaxt turizm sənayesində əsas, uzunmüddətli ekoloji problemlər olduğundan, çirklənmənin qarşısının alınması və tullantıların minimuma endirilməsi üsulları turizm sənayesi üçün xüsusilə vacibdir.

Turizmə üstünlük verən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da turizm hökumətlər tərəfindən daha çox xarici valyuta qazanmaq, milli gəliri artırmaq, iş həcmi yaratmaq, bəzən isə inkişaf etməmiş bölgələr üçün istifadə edilir və regional inkişafın təmin edilməsində də dəstəklənir. Turizmin planlaşdırılmasına turizmin inkişafının faydalarını artırmaq üçün bir vasitə kimi baxılır.

Təbii sərvətləri zəif olan bəzi kiçik iqtisadiyyatların məqsədlərinə çatmaq üçün turizmdən başqa variantları azdır. Onların əksəriyyətində turizmin miqyası və sürəti ilə mütənəsb olan bir çox variant var. Demək olar ki, heç bir ölkədə bütövlükdə turizmi qiymətləndirən tədqiqat yoxdur. [2]

Strategiyalar çərçivəsində sektor planlamasında turizmin yerini müəyyən etmək lazım olsa da, bir çox hallarda belə bir plan mövcud deyil və ya qəti şəkildə həyata keçirilmir. Turizm layihələrinin sektor planı çərçivəsində sınaqdan keçirilmədən inkişaf etdirilməli olduğunun vacibliyini vurğulamaq lazımdır.

Fəaliyyətlərin inkişafı zamanı ətraf mühitin sərvətlərini məhv etmədən inkişafı davam etdirmək yalnız ətraf mühitin mühafizəsi alternativlərini özündə birləşdirən və tətbiqi yüksək səviyyədə planlaşdırma ilə mümkün ola bilər.

Ekoloji maarifləndirmə

Turizm insanları təbiət və ətraf mühitlə daha yaxından təmasda saxladıqda ətraf mühitə ictimaiyyətin qiymət verməsini artırmaq və ekoloji problemlər haqqında məlumatlılığı yaymaq potensialına malikdir. Bu qarşılıqlı təbiətin dəyəri haqqında məlumatlılığı artırma və ətraf mühitin qorunması üçün ekoloji şüurlu davranış və fəaliyyətlərə səbəb ola bilər. Məsələn, paytaxt Tequisiqalpa şəhərindən olan Honduras məktəbliləri tropik meşələrin incəliklərini öyrənmək üçün mütəmadi olaraq qismən eko-turist dollarları ilə maliyyələşdirilən La Tigra bulud meşəsi ziyarətçi mərkəzini ziyarət etməyə aparılır.

Əgər uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı olacaqsız, turizm davamlı istehlak prinsiplərini və təcrübələrini özündə birləşdirməlidir. Davamlı istehlak daha təmiz istehsal texnikalarından istifadə etməklə hazırlanmış məhsullara və ətraf mühitə təsirləri minimuma endirəcək şəkildə təqdim edilən xidmətlərə, o cümlədən turizm xidmətləri üçün istehlakçı tələbatının artırılmasını əhatə edir. Turizm sənayesi ekoloji məlumatların təmin edilməsində və turistlər arasında öz hərəkətlərinin ekoloji nəticələri barədə məlumatlılığın artırılmasında əsas rol oynaya bilər. Turistlər və turizmlə əlaqəli müəssisələr böyük miqdarda mal və xidmətlər istehlak edirlər.

Turizm ətraf mühitin qorunmasına, bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və bərpasına və təbii ehtiyatlardan davamlı istifadəyə əhəmiyyətli töhfə verə bilər. Cəlbediciliyinə görə təmiz ərazilər və təbii ərazilər qiymətli hesab olunur və cazibəni canlı saxlamaq ehtiyacı milli parkların və vəhşi təbiət parklarının yaradılmasına səbəb ola bilər.

Havayda, Havay tropik meşələrini qorumaq və yerli növləri qorumaq üçün yeni qanunlar və qaydalar qəbul edildi. Adaların ətrafındakı mərcan qayaları və sağ qalmaq üçün onlardan asılı olan dəniz canlıları da qorunur. İndi Havay ekoloji sistemlər üzrə tədqiqatlar üçün beynəlxalq mərkəzə çevrilib və adaların turizm sənayesinin təşviqi və qorunub saxlanması bu hərəkətlərin əsas motivasiyası olub.

Alternativ məşğulluq

Turizm ətraf mühitə daha çox təsir göstərə biləcək inkişaf ssenarilərinə alternativ təmin edə bilər. Qvatemalanın San Andres kəndində 1996-cı ildə Beynəlxalq Təbiət Mühafizəsi layihəsinin bir hissəsi kimi yaradılmış Eco-escuela de Español ispan dili məktəbi buna misaldır. Maya Biosfer Qoruğunda yerləşən icmaya məxsus məktəb fərdi dil kurslarını evdə qalmaq imkanları və icma tərəfindən təşkil edilən ekoturları birləşdirir. Hər il əsasən ABŞ və Avropadan təxminən 1800 turist qəbul edir və 100-ə yaxın sakini işlədir, onların təxminən 60%-i əvvəllər əsasən qanunsuz ağac hasilatı, ovçuluq və milpas və ya kəşib-yaxan kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. 2000-ci ildə aparılan diqqətli monitorinq göstərdi ki, biznesdən bəhrələnen ailələr arasında əksəriyyət ov praktikasını, “kəşib və yandır” kənd təsərrüfatı sahələrinin sayını və genişləndirilməsini əhəmiyyətli dərəcədə azaldı. Bundan əlavə, kənddəki ailələrin əksəriyyəti məktəbdən birbaşa və ya dolayısı ilə faydalandığı üçün icma tərəfindən idarə olunan şəxsi qoruqlar yaradılmış və ova qarşı sosial təzyiqlər artmışdır.

Nəticə

Planlı inkişafı qəbul edən ölkələr ölkə, regional və şəhər miqyasında hazırlanan planlarda ekoloji faktor, başqa sözlə, ekoloji resurslardan balanslaşdırılmış istifadəni və inkişafı üçün nəzərdə tutulan tədbirlərin ekoloji təsirlərini nəzərə almalıdırlar. Bu gün gəldiyimiz nöqtədə, inkişaf planlarının və layihələrinin məqsədinin, bu günün tələb və gözləntilərinin, gələcəyin ehtiyac və gözləntilərinin heç bir güzəştə getmədən qarşılınması lazım olduğu qəbul edilir. İnkişafa və bütövlükdə ətraf mühitə müraciət etmək təkcə ətraf mühitin qorunması üçün deyil, həm də sağlam inkişaf üçün lazımdır. Həm məqbul inkişaf planının, həm də ətraf mühit siyasətinin məqsədi; Resursların ekoloji tarazlığı pozmadan istifadəsini təmin etməkdir. Turizmdə inkişaf planları inkişaf strategiyaları və ekoloji siyasətlərin inteqrasiya oluna biləcəyi bir çərçivədə təqdim edilməlidir.

Turizmin inkişafında təbii və insan resurslarına dağıdıcı təsirlərin qarşısının alınması üçün uzunmüddətli nəticələrə görə turizmin hədəflərinin müəyyən edilməsi və ətraf mühit amillərinə daha həssas olan inkişaf üsullarının aşkara çıxarılması tələb olunur. Beləliklə, bizim həm turizmin, həm də iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün daha çox şansımız ola bilər. Layihə mərhələsində ətraf mühit faktorlarını nəzərə alsaq, turizmin iqtisadi ölçüsünə görə valyuta qazandıran və məşğulluq yaradan bir fəaliyyət olaraq iqtisadi ehtiyacları ödəmək üçün kifayət qədər diqqət tələb edir.

Təbiətin pisləşdiyi və ətraf mühitin çirklənməsinin yaşandığı bölgələrdə turist cəlbediciliyinin azalacağını nəzərə alaraq aydın olur ki, ekoloji ölçü turizm fəaliyyəti zamanı nəzərə alınması lazım olan çox mühüm amildir. Bu gün turistlərin getdikləri ölkələrin ekoloji problemlərinə daha çox həssaslıqla yanaşdıqları müşahidə olunur. Beləliklə, turizm fəaliyyəti zamanı təbiəti mühafizə tədbirlərinin vacibliyini ortaya qoyur. Bütövlükdə təbiət ərazilərinin mühafizəsi həm nadir növlərin, həm bu növlərin yaşayış yerlərinin, həm də ərazi ilə bağlı olan flora (bitki örtüyü) və fauna (heyvan növləri) növ birliklərinin qorunmasından, habelə onların funksiyalarının qorunub saxlanılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Bu tarazlığın yaradılması və beləliklə də turizmdə davamlı inkişafı təmin etmək üçün ətraf mühitin planlaşdırılması və idarə edilməsinin zəruri olduğu başa düşülür.

Tədqiqat müəyyən bir zaman çərçivəsində aparıldığı üçün ətraf mühitə və sosial-mədəni təsirlərin yalnız kiçik hissələrini araşdırmaq müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın məzmununa və nəticələrinə təsir edən axtarış və məlumatların məhdudlaşdırılması lazım idi. Tədqiqat əhatə olunan tədqiqat probleminin subyektiv təsvirini əks etdirir, çünki öyrənilən təsirlər və sahələr tədqiqatçının özü tərəfindən seçilib. Digər təsirlərin bir qədər fərqli nəticələr verə biləcəyi iddia edilə bilər.

Bu tədqiqatdakı təsirlər müəyyən dərəcədə araşdırıldığından, gələcək tədqiqatlar təklif olunan həlləri hazırlamaq üçün bu təsirlərin müxtəlif istiqamətlərdə necə idarə edildiyini araşdırıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Dexter Choy, "Turizm Planlaşdırılması: Marketing uğursuzluğu nümunə hadisə", Turizm Menecmenti, Tədqiqat, 1991, s. 313.
2. Emmanuel de Kadt, "İnkişafa Turizm Pasportu" Dünya Bankı və YUNESKO üçün nəşr edilmişdir, Oxford Universiteti Nəşri, Vaşinqton, ABŞ, 1979, s. 21.
3. Gartner, William C. Turizmin inkişafı: Prinsiplər, Proseslər və Siyasətlər. Nyu York: Van Nostrand Reinhold, 1996.
4. Halil Ünlü, Yerli İdarəetmə və Ətraf Mühit, IULA-EMME Environment Books seriyası, İstanbul, Kent Nəşri, 1991, s. 47.
5. Nalan, B. Turizmdə Ətraf mühitin idarə edilməsi və planlaşdırma. İ.Ü. İdarəetmə fakültəsi jurnalı, 25.1996, s. 17.
6. Mathieson, Alister və Wall, Geoffrey. Turizm: İqtisadi, Fiziki və Sosial Təsirlər. New York: Longman House, 1982.
7. UNEP, Davamlı Sahil Turizmi, İnteqrasiya edilmiş planlaşdırma və idarəetmə yanaşması, Dayanıqlı Turizm üzrə UNEP Təlimatları, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı 2006, s. 81.
8. J. Christopher Holloway / Claire Humphreys, Turizmin ətraf mühitə təsirləri, 2016. 30 səh.
9. Vincent May, "Turizm Ətraf Mühit və İnkişaf: Davamlılıq və İdarəetmə", Turizmin İdarə Edilməsi, Buttervvoth-Heinemann Ltd., Böyük Britaniya. 1991, s. 113.
10. <https://www.gdrc.org/uem/eco-tour/envi/four.html>

Rəyçi: prof. dr. Çingiz İsmayilov

Göndərib: 28. 02. 04

Qəbul edilib: 02. 04. 2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2706-6185/10/14-18>

Aytac Kamal qızı Ələkbərova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
magistrant
aytacalekberova04@gmail.com

FRAZNSIZ DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR VƏ ONLAR HAQQINDA QISA TƏFƏRRÜAT

Xülasə

Fransız dilinin leksikasını zənginləşdirən, müxtəlif aspektlərdə sözlər və yasöz birləşmələri əlavə edən dilçiliyin bir bölməsidə alınma sözlərdir. Alınma sözlərin mənşəyi, tarixi müxtəlif dillərdən və müxtəlif illərdən gəlməkdədir. Bir çox sözlərin latın dilindən fransız dilinə daxil olması dilin qədimliyindən, tarixi gedişatın təsirindən xəbər verir. Dildə işlədilmə hallarına görə də ümumişlək söz kimi də öz yerini almış olur. Müxtəlif terminləri özündə saxlayan, geniş mənalarda işlədilən alınma sözlər zaman keçdikcə dildə öz yerini alır. Elə alınma sözlər də olur ki, dildə mililik səciyyəsi daşıyır. Buna baxmayaraq yenə də etimologiyasını itirmir.

Açar sözlər: alınma sözlər, beynəlxalq linqvistik baza, oksiton və paroksiton, ksenizm, fransız dilində alınma sözlər

Aytac Kamal Alakbarova

Derived words in French and details about them

Abstract

Derivative words are also a branch of linguistics that adds words or phrases from various aspects that enrich the vocabulary of the French language. The origin and history of the borrowed words come from different languages and different years. The introduction of many words from Latin into French indicate the antiquity of the language and the influence of historical developments. Due to the cases of its using of them in the language it also take their place as a general word. Derivative words, which contain different term and are used in a wide sense, take their place in the language over time. There are also borrowed word that have a national character in the language. However, it still does not lose their etymology.

Key words: borrowed words, international linguistic base, oxytone and paroxytone, xenism, borrowed words in French

Giriş

Hər dilin fonetik, qrammatik və leksik qaydalarından danışarkən, bu qaydaların tətbiq edildiyi sözlər və söz birləşmələrinin mövcud olması, onların dəyişməsi, mənşəyi öyrənilir. Cümlə qurularkən söz yaxud söz birləşmələri yalnız həmin dildə olan sözlərdən təşkil olunmur. Bu zaman iki üsuldən istifadə edilir:

1. Dilin daxili imkanları hesabına yaranmış sözlər
2. Başqa dillərdən alınma sözlər

Əsrlər boyu təmasda olan xalqlar yalnız əmtəə və ya fikir mübadiləsi aparmamışlar. Eyni zamanda alınma sözlərin mübadiləsi də özünü geniş şəkildə göstərmişdir. Dilə əcnəbi söz daxil etmək yeni söz icad etməkdən qat-qat asandır. Və bu da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə kömək edən münbit mənbədir. Bu hal sosiolinqvistik hadisədir. Yəni, dilin və ya dillərin sosial mübadiləsi, sinxron əlaqə və diaxroniya prosesidir. Eyni zamanda müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirilə bilən mürəkkəb bir hadisədir. Dillərin bir-birindən götürüb istifadə etdiyi sözlər fransız dilində “**les mots empruntés**”, yəni Azərbaycan dilində “**alınma sözlər**” adlanır. Dilçiliyə daxil edilmiş alınma sözlər leksik, qrammatik cəhətdən dilə uyğunlaşdırılır.

İstənilən halda alınma sözlər zaman və məkan baxımından məhdudur. Bura Qallo-roman dövründən alınma sözlər (*boulevard-ağcaqanad, bec-dimdik, chemin-yol*), alman dilindən alınma sözlər (*guerre-müharibə, robe-don, bleu-mavi*) daxildir. Onlar əslən alınma söz sayılmaz. Zaman keçdikcə bu sözlər

dildə millilik səviyyəsi qazanmışdır. Lakin IX əsrdən sonrakı dövrlərin alınma sözlərindən danışsaq, bura fransız dilində olan jarqon və ya dialektlərdən əlavə alınma jarqonlar və ya dialektlər daha çox diqqəti çəkir.

Məs; *une baigne-maşın, une bahut-məktəb, un cinoche-sinema, un flic-polis, un pognon-pul, un bouquin-kitab, un dico- sözlük, un gamin-uşaq*

Alınma sözlər aşağıdakı qaydada götürülə bilər;

a) Söz: Leksik alınma sözlər öz forması, əsas və ya xüsusi məna(lar)ı, (*aquarelle-akvarel, steppe-çöl*) ilə gəlir. Söz kəsilməmiş formada işlənilir və ya alınma dilində qısaldılmış halda keçə bilər;

b) Məna: Mənasına görə yaxınlıq və ya eyni məna bildirən sözlər (*réaliser- aydın fikrə sahib olmaq*)

c) Daxili forma: Daxil forma qorunmaqla eyni mənaya gələn ifadə kimi. Beləliklə, *voir voler des éléphants-kabus görmək*, ingilis dilindən *to see pink elephants* ifadə şəklində götürülmüşdür.

d) Morfolji elementlər (*-ade, -esque, -ing şəkilçiləri: parking-avtomobil dayanacağı*)

Alınma sözlərin fransız dilinə daxil olma yolları müxtəlifdir.

a) Birbaşa xarici dildən gələnələr (*soldat-əsgər*).

b) Dolayı alınma sözlər (*châle-şal, hussard-süvari*).

c) **Aller-retour-yenidən qayıtmış** alınma sözlər xarici dildən keçdikdən sonra geri qayıdan (*mənşə və məna dəyişikliyi ilə: humour-yumor, budget-büdcə*)

Alınma sözlər hədəf dilin normalarına müxtəlif dərəcədə uyğunlaşır. Zəif uyğunlaşmalar təzahür edən alınma sözlər var. Belə sözlər **ksenizm** adlanır. Bura yazılış və tələffüzünü saxlayan və ya mənaları eyni olan alınma söz birləşmələri daxildir:

Məs; *It's in the pocket (You've got it made)-C'est dans la poche, c'est comme si c'était fait= Bu iş bitmişdir.*

Assimilyasiya prosesində dilə daxil olmuş alınma sözlər orfoqrafiya və tələffüzün fransız dilində olan digər sözlərə uyğunlaşa bilər. Bu da çox zaman fonetik dubletlərin yaranmasına səbəb olur. Təbiiləşdirilmiş sözlər az-çox dərin fonetik və morfoloji dəyişiklərə məruz qalır ki, bu da onları fransız dilində olan digər sözlərlə eyniləşdirir. Bundan əlavə, onlar törəmələrin yaradılması üçün əsas kimi xidmət edirlər:

Məs; *No comment-sans commentaire, passions*

Of course-bien entendu(bien sûr), évidemment

Peace and love- paix et amour

Burdan da aydın görünür ki, ksenizmlərin bir çox qismi fransız dilinə ingilis dilində təsir etməkdədir.

Alınma sözlər və təkrar alınmış sözlər çox tez-tez olur, təmasda olan dillər demək olar ki, daimi və hər iki istiqamətdə söz və söz birləşməsi mübadiləsi aparır [wiki]:

Məs; Fransız dilində *bougette* ingilis dilində *budget* götürmüşfransız dilinə yenidən *budget* olaraq işlədilməkdədir.

Alınma sözlər şifahi və ya yazılı yolla dilə daxil olur. *Ölü dillər* hesab edilən latın, qədim yunan dillərindən keçmiş alınma sözlər ilk olaraq şifahi halda danışmada işlədildikdən sonra lüğətdə yerini almış olur.

Alınma sözlərin istinad və əsas qaynağına, onun etimologiyasına gəldikdə, aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

a) Fransız dilində adı çəkilən əcnəbi söz və ya anlayış; *fax-faks, football-futbol, café-kofe, concert-konsert*

b) Başqa xalqların həyat, mədəniyyətini səciyyələndirən sözlər; *samovar-samovar, steppe-çöl*

c) Fransız dilində olan mövcud olan anlayışın başqa idiomdan götürülüb və patafrazla ifadə edilməsi; *folklore-folklor(xalq adət-ənənələri)*

Alınma sözlər struktur-semantik növlərinə gəldikdə dörd yerə ayrılır:

1. Morfemlər ; *club-klub, opéra-opera, sucre-şəkər(qənd)*,

2. Qismən əvəz edilmiş morfemlər; *reuscrire (italyan dilində)-réussir=uğur qazanmaq, to stop (ingilis dilində)-stopper=dayanmaq*

3. Yeni söz yaratmış morfemlər; *loud-speaker (ingilis dilində)-haut-parleur=yüksək səsli dinamik*

4. Əvəz edilmiş morfemlər; *sky-scraper* (ingilis dilində)-*gratte-ciel*=göydələn(yüksək, hündür), *Kindergarten*(alman dilində)-*jardin d'enfants*=uşaq bağçası

Alınma sözlərin özü də növlərə ayrılır. Bu proses dilin sadələşməsinə və asanlaşmasına kömək edir.

1. Birbaşa alınma sözlər; söz və ya sözlər birləşmələri dəyişdirilmədən, yaxud fonetik, orfoqrafya uyğunlaşması ilə alındıqda;

Məs; **artéfact** (ingilis mənşəli və dəyişdirilmədən (işarə nəzərə alınmadan) uyğunlaşmış söz) - **insan, suni mənşəli, təbii faktların öyrənilməsinə müdaxilə edən hadisə; sənət və ya insan sənayesinin məhsulu, démotion** (latın və slavyan mənşəli, orfoqrafik və fonetikaya uyğunlaşmış söz)- **vəzifənin aşağı salınması, cafétéria** (latın mənşəli və orfoqrafikaya (işarə nəzərə alınmadan) uyğunlaşdırılmış söz) - **yeməxana, boléro** (latın mənşəli və dəyişdirilmədən (işarə nəzərə alınmadan) uyğunlaşmış söz) - **qısa və qolsuz qadın gödəkcəsi, cannelloni** (italyan mənşəli və dəyişdirilmədən uyğunlaşmış söz) - **yaxa büzməsi, kətan yaxası, sequunturque** (latın mənşəli və fonetikaya uyğunlaşdırılmış söz) – **ardıcılıq** deməkdir.

2. Söz və ya sözlər birləşmələri az-çox sadə dilə uyğunlaşdırıb tərcümə edildikdə;

Məs; **Qonaq otağı; salle de séjour-living-room, bal ayı; lune de miel-honeymoon**

3. Semantik alınma sözlər; hədəf dildə sözə yad mənşəli mənə əlavə edildikdə;

Məs; İngilis dilində olan **to realize** feili fransız dilinə **réaliser-həyata keçirmək** olaraq uyğunlaşmış, həmçinin ingilis dilində **to have the blues** frazoloji birləşməsi fransız dilinə **avoir les bleus-ürkək olmaq** kimi uyğunlaşmış, eyni ilə də ingilis dilində olan **it's not my cup of tea** ifadə fransız dilinə **ce n'est pas ma tasse de thé-bu mənə uyğun deyil** ifadəsikimi çevrilir. *L.Deroy.../1992.34/*

Əsas nitq hissəsi olan isim, sifət, feillərdə alınma sözlər daha çox müşahidə edilir. Bunun başlıca səbəbi həmin sözlərin söz ehtiyatı genişləndirilə bilən, leksik siniflərə aid olmasıdır. Digər nitq hissələri (zərf, əvəzlilik, bağlayıcı və.s) genişlənməkdə daha az olan leksik siniflər hesab edilir.

Fransız dilində klassik (*agriculture-kənd təsərrüfatı, avarice-xəsislik, assimiler-uyğunlaşdırmaq, autorité-səlahiyyət, charité-xeyriyyə, concours-rəqabət, criminel-cinayətkar, évolution-təkamül, explication-izahat*), şərq (*amen-amin, satan-şeytan, caravane-karavan, dervich-dərviş*), roman (*art-incəsənət, balcon-eyvan, cabinetto-kabinet, iş otağı, opera-opera*), və rus (*comsomol-komsomol, mazout-yanacaq, rouble-(pul vahidi)rubl*) dillərindən alınma sözlər var.

Sözlərin bir dildən digərinə asanlıqla keçməsi pərəqirinizim adlanır. Bura qəbul edilmiş konkret sözlər daxildir; *coton-pambıq, chocolat-şokolat, sucre-şəkər, café-qəhvə.etc*

Bundan əlavə fransa ərazisində yaşayan milli azlıqların fransız dili lüğətinə verdiyi töhfə daha az nəzərə çarpır. Breton (*goéland (goéland)-qağayı, bijou(bijou)-ləl-cəvahirat, biniou(biniou)-tuluq*), Bask(*aide(aider)-yardım, hau(haut)r-hündürlük, olio(olive)-zeytun yağı*) xalqların dili daxildir.

Fransız dilində əksər alınma sözlər latın dilindən götürülmüşdür. Bu da tarixin gedişatından yaranmışdır. Məlumdur ki, fransız dili işğaldan sonra Qalliya ərazisində danışılan latın dilindən götürülüb. Ancaq bu sözlər zaman keçdikcə, yavaş-yavaş müəyyən dəyişikliklərlə indi də fransız dilində istifadə olunur.

Leksik fond fransız dili lüğətinə XII əsrin sonunda bütün regionlar və dil nümunələrini birləşdirmiş və hazırda "*Le Petit Robert*" lüğətinin təklif etdiyi sözlərin üçdə biri yəni 95%i latın dilindən götürülmüşdür.*Acif-activus, anémie-anaemia, capituler-capitularé, épidémie-epidemia, hôpital-hospitalis, âcre-acrem, légal-legalis, capitale-capitale, naviguer-navigare* sözlərini buna misal göstərmək olar [2.48-53].

Bu tədqiqatların astanasında olan sözlərə baxsaq, "**Agenda**" latın dilində "*hərəkət etmək yaxud gündəm*" mənasını verən "**agere**" feilindən törənmiş gündəlik fəaliyyətə aid sözdür.

"**Et caetera**" latın ifadəsi olub fransızcaya keçmiş hərifi mənada "**və sair**" deməkdir. Yaxud "**idem**" latın mənşəyli söz fransızcadan dilimizə "**eyni, eynən**" mənasında işlədilən sözdür.

Bəzi alınma sözlər də var ki, həmin söz yaradan şəxsin adı ilə dilə daxil edilir. "**Avocat**" vəkil (ədalət köməkçisi) sözü kök olaraq onu yaradan şəxsin adından götürülmüşdür.

Mədəni, iqtisadi yaxud siyasi baxımdan dominant ölkələrin dili çox vaxt söz donoruna çevrilir; Buna hərbi, biznes, təhsil, tibb danışıqda işlədilən və ekvivalent sözlər daxil edilir. Lüğət anlayışı məlum olduğundan buna aid edilən ekvivalentindən danışılrsa, burada alınma söz bəzən həddən artıq

ümumiləşdirilmiş, götürülmüş olan yalnız sinonim və ya əvvəlcədən mövcud olan qarşılığa daha az uyğun gəlir. Bu zaman buna qarşılıq ekvivalent söz işlədilir. “Publish” feili ingilis dilində “göndərmək” anlayışı olduğu halda fransız dilində eyni məna daşımır. Bu zaman **poster (envoyer)** feili fransızcaya ekvivalent olaraq keçmiş olur. Buradan alınma sözlərin digər bölməsi olan *etimoloji dubletlər* yaranmış olur.

Dildə etimoloji və fonetik dubletlər mövcuddur. Etimoloji dubletlər eyni sözün fərqli mənaları olan ikiqat törəmələrdir və təkamülün müxtəlif dövrlərində fransız dili lüğətində öz yerini almışdır. Burada alınma sözlərlə qarşılığı olan yaxud alınma sözün özünün dilə uyğunlaşmış formasını misal göstərmək olar:

- *Qulaq asmaq; ausculter (latın dilində), ausculter (roman dilində) - écouter (fransız dilində)*
- *Hamam; balneum (latın dilində), bagno (italyan dilində) - bain (fransız dilində)*
- *İfadə; expressum (latın dilində), ekspres (ingilis dilində), exprès (fransız dilində) [Fr-Az lüğət].*

Digər dillərdən alınma sözlər bir neçə vahidlə məhdudlaşır; yunan və ya latın dilindən alınma sözlər, məsələn; **besant** (*Biznes pul vahidi*), **chalant** (*gəmi*), **chiere** (*üz*), **estore** (*donanma*); ərəb dilinə bəzi hallarda hətta səlib yürüşlərindən əvvəl belə; **amirant** (*sultan*), **amirail** (*amir*), **amiré**, **eschec** (*şahmat oyunu*), **meschin-e** (*gənc, qız*) kimi sözlər də bu qəbiləyə aiddir. Bu tip sözlər alınma sözlər vaxt keçdikcə, istifadədə köhnəlir və sıradan çıxaraq köhnəlmiş sözə çevrilir. Bu zamansa, alınma sözlər yox, köhnəlmiş sözlər adlanır.

Tələffüzə gəldikdə isə, alınma sözlərin böyük əksəriyyəti fransız dilinin vurğu və səs sistemində uyğunlaşır. Fransız aksentində uyğunlaşma aşağıdakı kimidir:

➤ Əcnəbi söz oksiton (hədəf dilə keçmiş alınma sözün bütün hecalarının bu dildə bənzər səslənməsi) olduqda onun hecalarından heç biri silinmir; *caparaçon – caparazon, bouledogue – bulldog, redingote – riding-coat.*

➤ Əcnəbi söz paroksiton (hədəf dilə keçmiş alınma sözün bu dildə ilk hecalarının bənzər səsləndirilməsi) olduqda vurğu çox vaxt eyni hecada saxlanılır, belə ki bu məqsədlə bəzən sonuncu heca çıxarılır; *artisan – artigiano, balcon – balcone, chocolat – chocolate [Fr-Az lüğət].*

Hər bir dilin lüğətində bir neçə başqa dil üçün ümumi olan bir sıra sözlər var. Bu sözlər qarşılıqlı mübadilə nəticəsində lüğətdə meydana çıxır və beynəlxalq linqvistik bazanı təşkil edir. Alınma sözlər beynəlxalq linqvistik bazanı formalaşması üçün prioritet rol oynayır və ilk növbədə xüsusi terminologiyayı (elm, sənət, tibb terminləri və.s) zənginləşdirir. Hər bir dil beynəlxalq fonda öz töhfəsini verir; beləliklə, fransız dili bir sıra siyasi (*bourgeois-burjua, nationaliser-milliləşdirmək, patriote-vətənpərvər*), incəsənət (*pianiste-pionacı, scène-səhnə, parterre-yerdə, comédie-komediya*), texniki və elmi (*accélérateur-sürətləndirici, calculateur-kalkulyator, accumulateur-akkumlaytor*) alınma sözlərlə öz töhfəsini verdiyini misal göstərmək olar.

Nəticə

Bu istinadlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, istər fransız dili, istərsə də ana dilimiz əsirlər boyu digər dillərdən alınma sözlər hesabına öz leksifonunda zənginlik yaratmış olur. Alınma sözlər bir neçə dilə daxil olaraq ümumişləklilik qazanır və belə sözlər beynəlxalq linqvistik bazanı təşkil edir. Qarşılıqlı mübadilə nəticəsində lüğətdə meydana çıxan alınma sözlər beynəlxalq linqvistik fondun formalaşması üçün əsas rol oynayır və ilk növbədə terminologiyayı zənginləşdirir. Beləliklə hər bir dil beynəlxalq fonda öz töhfəsini alınma sözlərlə verir. Qloballaşan, elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrimizdə beynəlmiləçilik hər bir dilin lüğət tərkibinə çox sayda ümumi, ortaq sözlər bəxş edir.

Hər il fransız dilinə 2000 alınma söz daxil olmaqdadır və cəmiyyətin inkişafı ilə vəhdət təşkil edən dilə daxil olmuş sözlərin daima tədqiqatına ehtiyac duyulduğunu görürük. Məqalədə də qısa şəkildə bəhs olunmuş alınma sözlər haqqında daha geniş paralellər aparmaq olar. Bu da alınma sözlərin mənşəyini, tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli olub, yeni araşdırmaların yaranmasını tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan-Fransa, M.F.Axundov ad. Milli Kitabxana., 2008: 33-80 səh.
2. Claude Hagège *Linguiste français.*, Paris, 1995-1998: 20-43 səh.
3. Fransız dili fonetikasi., Bakı., 2012: 123səh.

4. Fransız-Azərbaycan dilində müasir lüğət., 2009: 1-320 səh.
5. French-Azerbaijan dictionary., 2018: 1-90 səh.
6. Gaston Zing *L'ancien français* ., Paris, 1992, 10-300 səh.
7. Jean-François Halté *La didactique du français*, 1992, 80-100səh.
8. Paul M, Etimologiya, Roma, VCB: 2012, 120-128 səh.
9. Pyotr L., *Leksikanın zənginləşdirilməsi*., Moskva, Krasny: 58-62 səh.
10. <https://www.ethnologue.com/language/fra>
11. <http://www.lerobert.com/dictionnaires/français/etymologie>
12. <https://www.un.org/en/our-work/official-languages>
13. <https://www.academie-francaise.fr/linstitution/lhistoire>
14. <https://www.academie-francaise.fr/les-immortels/les-quarante-aujourd'hui>
15. <https://id.loc.gov/vocabulary/iso639-1/fr.html>
16. Wikipedia; Fransa tarixi

Rəyçi: f. ü. d. Məhsəti Ələsgərova

Göndərib: 04. 03. 2022

Qəbul edilib: 01. 04. 2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2706-6185/10/19-22>

Lamiyə Adil qızı İbrahimova
ADPU nəzdində Pedaqoji Kolleç
müəllim
lamiyaibragimova01@gmail.com

KİÇİK YAŞLI UŞAQLARIN NİTQ İNKİŞAFI MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Xülasə

İnsan ünsiyyətinin ən mühüm vasitəsi olan dil, reallığı kəşf etmək, insanı mənəvi-mədəni dəyərlərini tanımaq üçün əsas vasitə, eləcə də təhsil və təlim üçün zəruri şərt rolunu oynayır. Böyüklər uşağın nitqini inkişaf etdirərək eyni zamanda onun intellektinin inkişafına da töhfə verirlər. Uşağın ilkin yaş mərhələsində inkişafının əsas hadisəsi nitqin mənimsənilməsidir. Uşağın nitqinin müasir inkişafı üçün bir boyuyun ona diqqət göstərməsi vacibdir. Diqqətli, qoruyucu, xeyirxah münasibət qarşılıqlı müsbət emosiyaların və müxtəlif reaksiyaların inkişafını təmin edir. Təhsil təsirləri daim aparılmalı və uşaqların psixoloji inkişafının bütün aspektlərinə yönəldilməlidir. Yalnız hərtərəfli inkişafı onların nitqi vaxtında formalaşacaq.

Açar sözlər: *nitq, nitq inkişafı, kiçik yaşlı uşaqlar, ilkin yaş mərhələsi*

Lamiyə Adil İbrahimova

On the development of speech issues of kids

Abstract

Language, the most important means of human communication, is a key tool for discovering reality, promoting human spiritual and cultural values, as well as plays a necessary condition role for education and training. Adults also contribute to the development of a child's intellect by developing his speech. The main event of a child's development at an early age is the acquisition of speech. It is important to pay attention to a child by an adult for the modern development of a child's speech. A careful, protective, kind attitude ensures the development of positive emotions and various reactions. Educational influences should always be carried out and focused on all aspects of children's psychological development. Only with comprehensive development will their speech be formed in time.

Key words: *speech, speech development, kids, an early age period*

Giriş

Ənənəvi olaraq dil və nitq psixologiya, fəlsəfə və pedaqogikada psixi inkişafın müxtəlif istiqamətlərinin uzlaşdığı bir düyün kimi nəzərdən keçirilir: təfəkkür, təxəyyül, yaddaş, emosiya. İnsan ünsiyyətinin ən mühüm vasitəsi olan dil, reallığı kəşf etmək, insanı mənəvi-mədəni dəyərlərini tanımaq üçün əsas vasitə, eləcə də təhsil və təlim üçün zəruri şərt rolunu oynayır.

“Nitqin yaranması uşağın bütün zehni proseslərini yenidən qurur və onun inkişafı üçün yeni, qeyri-adi və vacib perspektivlər açır. Lakin nitqin mənimsənilməsi dərhal baş vermir, bir sıra mərhələlərdən keçir”. (1)

Məktəbəqədər dövrdə şifahi monoloq nitqin inkişafı, uğurlu məktəb təhsilinin əsasını qoyur.

Böyüklər uşağın nitqini inkişaf etdirərək eyni zamanda onun intellektinin inkişafına da töhfə verirlər. Uşağın ilkin yaş mərhələsində inkişafının əsas hadisəsi nitqin mənimsənilməsidir. Nitqin yaranması uşağın bütün zehni proseslərini yenidən qurur və onun inkişafı üçün yeni, qeyri-adi, vacib perspektivlər yaradır. Lakin nitqin mənimsənilməsi dərhal baş vermir, bir sıra mərhələlərdən keçir. Uşağın həyatının ilk ilində nitq olur. Onu digər qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri – emosional ifadələr, üz ifadələri, daha sonra jestlər, duruşlar, hərəkətlər, səslər əvəz edir.

“Dil öz quruluşuna görə bəşəriyyətin ən mürəkkəb ixtiralarından olmasına baxmayaraq, bütün ölkələrin və xalqların uşaqlarını erkən yaşlarından təəccüblü şəkildə asanlıqla mənimsəyərək

nitqə yiyələnilər və bu proses bütün uşaqlarda başlayır, eyni şəkildə və eyni mərhələlərdən keçir” (2).

Təxminən bir yaşa qədər uşaq ayrı-ayrı sözləri tələffüz edir; iki yaşında iki və ya üç sözdən ibarət cümlələrlə danışıq; dörd yaşına qədər uşaqlar böyüklər kimi demək olar ki, yaxşı danışa bilirlər.

Uşaqlar ilk öncə bir çox keyfiyyətləri özündə birləşdirən sözü bir anlayış kimi tam deyil, yalnız sözün ilkin olaraq onların qavrayışlarında əlaqəli olduğu obyektə xas olan fərdi xüsusiyyətlərini öyrənirlər. Gələcəkdə təxminən 1 yaş yarım ilə 2 yaş yarımına qədər bu sözdən istifadə təcrübəsi toplandıqca uşaqlar tədricən anlayışın daha dərin, ümumiləşdirilmiş mənasına yiyələnilər. Bu zaman uşaqlar sözləri birləşdirməyi, onları iki və ya üç sözlü kiçik ifadələrə çevirməyi və belə ifadələrdən tam cümlələr qurmağa qədər olduqca böyük yol qət edirlər.

Uşağın həyatının ikinci ilinin ikinci yarısı ətrafdakı insanların davranışlarını idarə etməyə və öz davranışını mənimsəməyə yönəlmiş aktiv müstəqil nitqə keçid ilə xarakterizə olunur. Körpənin 11-ci ayından etibarən prefonemik nitqdən fonemik nitqə keçid də başlayır və bu proses həyatının ikinci, üçüncü, hətta dördüncü ilində də davam edir. Psixoloq, müəllim və dilçi alimlərin araşdırmaları onu deməyə əsas verir ki, erkən yaşlarında dilin səs istiqaməti uşağın diqqət obyektinə çevrilir. (3) yaşına qədər uşaq, bütün sözlərin qrammatik uyğunluğunu təminədən ətraflı cümlələr qurur.

Nitqin qrammatik strukturunun tədricən inkişafı nəticəsində üç yaşına qədər uşaq demək olar ki, sifət və əvəzliyin köməyi ilə mürəkkəb cümlələr qura bilir. Təxminən eyni zamanda, uşağın öz nitq ifadəsinin və başqa bir insanın nitqinin düzgünlüyünə şüurlu nəzarət yaranır.

Həyatının ikinci ilində uşağın ətrafdakı dünyaya marağı kəskin şəkildə artır. Uşaq hər şeyi bilmək, toxunmaq, görmək, eşitmək istəyir. Xüsusilə cisim və hadisələrin adları ilə maraqlanır və hərdən böyüklərə belə bir sual verir: "Bu nədir?" Cavab aldıqdan sonra uşaq hər zaman eşitdikləri ilə kifayətlənmir; o, şübhəsiz ki, adı xatırlamaq istəyir və onu özbaşına təkrarlayır və bir qayda olaraq, çox çətinlik çəkmədən dərhal sözləri əzbərləyir.

Bir il yarımından sonra uşaq şifahi ünsiyyətdə öz fəaliyyətini göstərməyə başlayır və ətrafındakı obyektlərin adlarını soruşur. Əvvəlcə o, bu cür suallar vermək üçün mimika, jest və pantomima dilindən istifadə edir, çox vaxt sadəcə onu maraqlandıran şeyi əli və ya barmağı ilə böyüklərə göstərir və onlardan müvafiq obyekt və ya hadisənin adını çəkməsini gözləyir. Sonra uşağın bir sözlə ifadə olunan sualı jestinə əlavə olunur.

Maraqlıdır ki, əvvəllər bir obyektin adını artıq eşitmiş bir uşaq bəzən ona aid müvafiq sualla dəfələrlə böyüklərə müraciət edir. Əgər valideyn uşağa artıq tanış olan bir obyektə səhv adlandırırsa, uşaq belə bir cavabla kifayətlənmir və düzgün cavab alana qədər sualını təkrarlayır. Belə suallarla azyaşlı uşaq sanki öz biliyini yoxlayır və onu maraqlandıran adları xatırlayır.

Yeni obyektlərlə tanış olan uşaqlar, ilk növbədə, böyüklərə sual verərək, öz funksiyalarını müəyyənləşdirməyə çalışırlar: "Bu nə adlanır?". Belə bir suala cavab olaraq, böyüklər adətən nəinki obyektin adını çəkir, həm də uşağa ondan necə düzgün istifadə edəcəyini göstərir.

Uşaqların nitqində semantik funksiyanın inkişafı sözlərin mənasının müəyyən edilməsi, onların fərqləndirilməsi, aydınlaşdırılması və dildə onlarla əlaqəli ümumiləşdirilmiş mənalardan sözlərlə mənimsənilməsidir.

Nitqin inkişafında xüsusi bir xətt, nitqin ünsiyyət vasitəsi kimi istifadəsi, digər insanların davranışlarına nəzarət və özünü tənzimləmə ilə əlaqəlidir. Təxminən 2 yaş yarım ilə 3 yaş arasında olan bir uşaq, xüsusən də bir neçə alternativ hərəkətdən birini seçmək tələbini ehtiva edən bir böyüyün mürəkkəb şifahi göstərişini hələ yerinə yetirə bilmir. Yalnız 3 yaş yarım, bəzən isə 4 yaşa qədər uşaqlarda şifahi göstərişlərin təsiri altında kompleks seçim reaksiyası yaranır.

Üç yaşlı uşağın nitqi əsasən sadə cümlələrdən ibarətdir. Bu yaşdan başlayaraq, gələcəkdə yaşayacağımız xüsusiyyətləri, funksiyaları və həyatında eqosentrik nitqin ilk əlamətləri görünür.

Nitq istehsalında şərtli refleks təzahürü funksiyası böyüklərin müxtəlif mükafatlardan istifadə etməsi uşaqların nitqinin inkişafını sürətləndirir. Lakin bunsuz uşaqda nitqin ümumiyyətlə formalaşmayacağı söyləmək olmaz.

Məlumdur ki, bəzi valideynlər uşağın nitqi mənimsəməsinin ilkin dövründə uzun müddət uşaq üçün əhəmiyyətli olan mükafatlandırma sistemindən bilərəkdən istifadə etmirlər. Bu, ananın və

uşağı əhatə edən digər böyükklərin ümumiyyətlə uşaqlarla ünsiyyətə az vaxt ayırdığı nadir ailələrdə, həmçinin uşaqların bu cür diqqətdən çox məhrum olduğu, məsələn, uşaq evlərində xüsusilə nəzərə cəhətdir. Buna baxmayaraq, bu şərtlərdə də uşağın nitqi tələb olunan vaxta qədər inkişaf edir.

“Uşaq dili” böyükklərdən birincisi, sözlərin səsi ilə, ikincisi, mənası ilə fərqlənir. Uşağın ilk sözlərinin səs tərkibi böyükklərin sözlərin səs tərkibindən kəskin şəkildə fərqlənir. Uşaq dediyi sözlərin başqa bir xüsusiyyəti onların mənasının orijinallığıdır.

Uşaqların nitqindəki sözlərin heç biri dilimizə düzgün tərcümə oluna bilməz, çünki uşaqlar obyektləri tamamilə başqa cür görür və təyin edirlər. Məsələn, uşaq "kix" sözü ilə müxtəlif əşyaları çağırmağa bilər - pişik, kürk, ana saç, yorğan - bir sözlə, hər şey yumşaq və tüklüdür. Hər bir uşağın inkişafında avtonom uşaqların nitq dövrü var. Bu dövrdə uşağın nitqinin olub-olmadığını söyləmək mümkün deyil, çünki o, sözün "böyük" mənasında nitqi yoxdur və eyni zamanda artıq danışır.

Nitqin inkişafı iki əsas istiqamətə malikdir: sözün passiv (nitqin başa düşülməsi) və aktiv (danışmaq) qavranılması. Adətən passiv nitq aktiv nitqdən əvvəl olur. Müəyyən bir vaxta qədər başa düşülən sözlərin sayı aktiv şəkildə danışılanların sayını xeyli üstələyir. Bəzi uşaqlar üçün isə bu müddət çox uzundur. Uşaq iki yaşına qədər böyükklərin ona söylədiyi hər şeyi yaxşı başa düşə bilər, lakin heç bir söz deməz və ya ümumiyyətlə susar, ya da çıxardığı bəzi səslərin köməyi ilə özünü izah etməyə çalışır.

Uşaq niyə danışmağa başlayır? Söz hər şeydən əvvəl işarədir, yəni başqa obyektin əvəzidir. Bu o deməkdir ki, hər sözün arxasında hansısa obyekt olmalıdır: onun ifadə etdiyi ənənələr, yeniliklər, yəni sözün mənası. Əgər belə bir obyekt yoxdursa, bir il yarım qədər ana və uşaq qarşılıqlı sevginin təzahürləri ilə məhdudlaşsın, ananın uşaqla nə qədər danışmasından və sözləri təkrarlamasından asılı olmayaraq, ilk sözlər deyilməyə bilər.

Ana uşaqla oyun oynayarsa, onun hərəkətləri və eyni oyuncaqlar onların ünsiyyətinin mövzusu (və ya məzmunu) olur. Lakin uşaq həvəslə əşyalarla oynayır, əgər bunu tək başına etməyə üstünlük verirsə, uşağın aktiv sözləri də gecikir: onun obyektin adını çəkməyə, xahişlə kiməsə müraciət etməyə, təəssüratlarını ifadə etməyə ehtiyac yoxdur.

Danışmaq ehtiyacı və vacibliyi iki əsas özündə şərti ehtiva edir: 1) böyükklərlə ünsiyyət ehtiyacı; 2) obyektin adlandırılmasına ehtiyac. Hər ikisi fərdi olaraq hələ söz deyil. Əsas məsələ tək cəhətdə danışmaq deyil, uşaqla oynamaq və birgə oyunla bağlı uşaqla söhbət etməkdir. Kublar, piramidalar, toplar, avtomobillər, şəkillər və birlikdə işləyə biləcəyiniz bir çox başqa əşyalar bunun üçün uyğundur. Körplərin təliminin ilk addımı, onun danışmasıdır. Bu proses birbaşa uşaqların beyin inkişafı ilə əlaqəlidir. Valideynlər bu müddətin həyəcanı və sevinci ilə yanaşı övladlarının inkişafını düzgün dəyərləndirə bilərlər (4).

İlk başda körpənin obyektini bir sözlə adlandırmağa ehtiyacı yoxdur. Belə bir ehtiyac yaranmalıdır və bunu yalnız böyükklər edə bilər. Məhz buna görə də bu yaşda uşaqlarla mütləq söhbət etmək, gündəlik hərəkətləri müzakirə etmək və kiçik uşaq şerhləri oxumaq lazımdır.

Sözün mənimsənilməsi prosesində üç əsas mərhələni ayırmaq olar ki, onların hər birinin uşaq üçün öz semantik mərkəzi var. Birinci mərhələdə situasiyanın mərkəzi obyektidir. Uşaq mimik və intonasiya-ekspressiv hərəkətlərlə müşayiət edərək ona yönəlir. İkinci mərhələdə böyükklər situasiyanın mərkəzinə çevrilir. Ona müraciət edərək uşaq müxtəlif nitq və danışmavasiyətlərini sınayır. Obyektini almağa çalışmaq əvəzinə işarə, jestlər, boş kəlmələr (ver-ver-ver) və digər təsir üsulları meydana çıxır. Bu cür davranış böyükkləri neytrallıq vəziyyətindən çıxarmaq və diqqətini onun cəhdlərinə yönəltmək məqsədi daşıyır. Ancaq böyükklər "təslim olmur" və düzgün sözü gözləyə, uşaq nəhayət onu tələffüz etməyə çalışır. Üçüncü mərhələdə söz situasiyanın mərkəzinə çevrildi. Uşaq yalnız böyükklərə baxmağa deyil, dodaqlarına diqqət yetirir, artikulyasiyaya diqqətlə baxır. (5). "Danışan", hərəkət edən dodaqların yaxından araşdırılması, uşağın nəinki eşitdiyini, həm də düzgün sözü gördüyünü aydın şəkildə göstərir. Buna görə də, kiçik uşaqlarla danışarkən hər bir səs aydın şəkildə ifadə etmək vacibdir ki, bu səsin necə yarandığı aydın olsun. Bundan sonra sözü tələffüz etmək üçün ilk cəhdlər adətən görünür. Böyükklərlə ünsiyyət qurmadan və onlarla birlikdə oynamaq üçün kifayət qədər ehtiyac olmadıqda ilk sözlər tələffüz oluna bilməz. Uşaqlar yalnız sözü onun diqqətinin obyektinə çevirən bir böyüyün davamlı təsirləri altında sözləri aktiv şəkildə tələffüz etməyə başlayırlar. Buna görə də, bu yaşda körpə ilə daha çox danışmaq, gündəlik işləri müzakirə etmək, kitablar və uşaq mahnılarını oxumaq çox vacibdir.

Uşağın ilk aktiv sözləri həyatın ikinci ilinin ikinci yarısında yaranmağa başlayır. Bu yaşda “nitq partlayışı” baş verir ki, bu da söz ehtiyatının kəskin artması və uşağın nitq marağının artması ilə özünü göstərir. Həyatın üçüncü ili uşağın nitq fəaliyyətinin kəskin artması ilə xarakterizə olunur. Uşaqlar artıq onlara ünvanlanan nitqi dinləyib başa düşməklə yanaşı, onlara ünvanlanmayan sözləri də dinləyə bilirlər. Onlar artıq sadə nağılların, şeirlərin məzmununu başa düşür və böyüklərin ifasında onları dinləməyi sevir. Onlar kiçik şeirləri və nağılları asanlıqla əzbərləyir və böyük dəqiqliklə təkrarlayırlar. Onlar artıq böyüklərə öz təəssüatları və yaxınlıqda olmayan obyektlər haqqında danışmağa çalışırlar.

Tərbiyəçinin düzgün rəhbərliyi ilə uşaqların məişət fəaliyyəti də nitqin inkişafının əsas vasitələrindəndir. Bu üsulun üstünlüyü – bir çox uşaqların ünsiyyətə daha asan girdiyi mühitin təbiiliyində, real münasibətlərlə nitqin məzmununun birləşməsi, müəllimin uşaqlarla danışmaq üçün kifayət qədər vaxtının olmasındadır. Məişət işləri (yemək, geyinmə, tualet, gimnastika, gəzinti, yatmağa hazırlaşma) zamanı uşaqların lügət ehtiyatı hədsiz dərəcədə zənginləşir, nitq bacarıqları formalaşır, müəllim də bu zaman bədii əsərlərdən, folklor nümunələrindən geniş istifadə edir. (6)

Yuxarıdakıları ümumiləşdirək demək olar ki, uşaqların nitqinin inkişafında aparıcı rol böyüklərə aiddir: ailədə valideynlər və qohumlar, uşaq bağçasında müəllim. Məktəbəqədər uşağın dili mənimsəməkdə uğuru əsasən böyüklərin nitq mədəniyyətindən, uşaq necə danışdıqlarından, onunla şifahi ünsiyyətə nə qədər diqqət yetirdiklərindən, asılıdır. Böyüklərin nitqi həm səs (səslərin və sözlərin tələffüzü, diksiya, temp və s.), həm də lüğətin zənginliyi, dəqiqliyi baxımından ədəbi dilin, ədəbi danışığın nitqinin normalarına sözlərin işlənməsinin, qrammatik düzgünlüyü, ardıcılığına uyğun gəlir. Nitqin səs hissəsi (fonetikaya) xüsusi diqqət yetirilməlidir, çünki onun çatışmazlıqlarını, məsələn, sözlərin istifadəsindəki çatışmazlıqlardan daha pis şəkildə danışanın özü aradan qaldırır.

Həmçinin, uşağın nitqinin müasir inkişafı üçün bir boyuyun ona diqqət göstərməsi vacibdir. Diqqətli, qoruyucu, xeyirxah münasibət qarşılıqlı müsbət emosiyaların və müxtəlif reaksiyaların inkişafını təmin edir. Bu keyfiyyətlər olmadan uşaq sız əlaqə qurmaq, onun nitqini inkişaf etdirmək mümkün deyil. Təhsil təsirləri daim aparılmalı və uşaqların psixoloji inkişafının bütün aspektlərinə yönəldilməlidir. Yalnız hərtərəfli inkişafı onların nitqi vaxtında formalaşacaq.

Ədəbiyyat

1. Safina, L.A. Razvitiye reči rannevo vozrasta / L.A. Safina. – Tekst: neposredstvennyy// Pedaqogik: tradiciya i innovatsiya: material VII Mejdunarod. Nauç. Konf. (q. Çelyabinsk, yanvar 2016 q.) – Çelyabinsk: Dva komsomolça, 2016 – S. 35-37 URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/186/9321/>
2. Psixologiya: Uçeb. Dlya stud. vıssh. ped. uçeb. Zavedeniy: V 3 kn. – 4-e izd. – M.: Qumanit. izd. sentr VLADOS, 2003. – Kn.1: Obşıye osnovı psixologii.
3. Uşakova, O.S, Strunina E.M. Metodika razvitiya reči detey doşkolnovo vozrasta obrazovatelnyx uşerejdeniy. – M.: Qumanit. izd. sentr VLADOS, 2004].
4. Pedaqogika: tradiciya i innovatsiya: material VII Mejdunar. nauç. konf. (q. Çelyabinsk, yanvar 2016q.) – Çelyabinsk: Dva komsomolça, 2016. – vi 136 s. Razvitiye reči detey rannevo vozrasta Safina Lyubov Aleksandrovna, vospitatel QBOU Şkola №1376 (Moskva)].
5. <https://saglamolun.az/index.php/usagin-saglamligi/24872-1-yasli-usaqlarda-nitq-inkisafi.html>
6. Borodiç A.M. Metodika razvitiya reči u detey. – M.: Prosveşeniye, 1981. 4. Doşkolnaya pedaqogika 37].
7. <https://kayzen.az/blog/KamileKazimova/24524/m%C9%99kt%C9%99b%C9%99q%C9%99d%C9%99r-ya%C5%9F1%C4%B1lar%C4%B1n-psixoloji-x%C3%BCsusiy%C9%99tl%C9%99ri.html>
8. <https://oratio.az/news/nitq-inkishafi>

Rəyçi: dos. D.Hümbətova

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2706-6185/10/23-26>

Çinarə Zabit qızı İsgəndərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
cinara.isgandarli@mail.ru

EPIK ƏSƏRLƏRİN İDEYA-MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Ədəbiyyatın tədrisində fəal təlim texnologiyaları əlverişli təlim vasitəsi olaraq həqiqətən özünü doğruldur, yürüdülmən müasir təhsil siyasətinin müəyyən etdiyi tələblərə cavab verir. Təlim prosesində fəal/interaktiv təlim metodlarından istifadə müəllimin vəzifəsinin kökündən dəyişməsinə və daha mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb olur. Müəllim bilikləri hazır şəkildə çatdıran deyil, araşdırma, təhlil və müzakirələrdə şagirdlərlə tərəf müqabillik edən tərəfə çevrilir. O, şagirdlərlə əməkdaşlıq edir və onların lazım olan məlumatları müstəqil əldə etmələrinə nail olur. VIII sinif ədəbiyyat dərslərinə epik və lirik əsərlər daxil edilib. Şagirdlərin yaş və anlama səviyyələri nəzərə alınaraq dramatik əsərlər proqramda öz əksini tapmayıb. Dərslərdə epik janrdə yazılan əsərlər üstünlük təşkil edir.

Açar sözlər: epik, müqayisə, təhlil, metod, ədəbiyyat

Chinara Zabit İsgandarli

Ways of studying the idea-content properties of epicworks

Summary

Active learning technologies in the teaching of literature really prove themselves as a convenient learning tool, meeting the requirements set by the modern educational policy. The use of active / interactive teaching methods in the learning process causes that each teacher's role to change radically and become more important. The teacher is not the one who conveys knowledge in a ready-made way, but the one who interacts with students in research, analysis and discussion. He collaborates with students and makes them access the information they need independently. Epic and lyrical works are included in the 8th grade literature text book. Taking into account the age and level of understanding of students, dramatic works were not reflected in the program. The textbook is dominated by works written in the epic genre.

Key words: epic, comparison, analysis, method, literature

Giriş

Epik əsərlərin məzmununu həyatdan götürülmüş hadisələr təşkil edir. Belə əsərlərdə yazıçı tərəfindən yaradılan surət, lövhə, həyatdakı hadisələri, təbiət lövhələrini, insan xarakterlərini oxucunun nəzərinə çatdırmağa, onun vasitəsilə ətraf mühitin, varlığın, tarixi hadisənin dərk olunmasına xidmət edir. Epik əsərlərlə yanaşı mövzuya uyğun ədəbiyyat nəzəriyyəsi materialları da verilib. Bədii əsərlərin məzmunu ilə iş aparmaqla bərabər, təhlil prosesində təmsil, hekayə, bədii portret, obraz, mövzu, ideya, süjet və s. haqqında nəzəri məlumatlar mənimsədilməlidir. Bu materiallardan bəziləri haqqında şagirdlər aşağı siniflərdən müəyyən məlumatlara malikdirlər, bəziləri isə onlar üçün yeni anlayışlardır.

Müəllim həmin materialların mənimsədilməsi zamanı bu məsələni diqqətdə saxlamalıdır. Belə ki, müəyyən qədər məlumatlı olduqları material keçirilərkən əvvəl qazandıqları biliklər yada salınmalı, ümumiləşdirilməli, sonra yeni məlumatların mənimsədilməsi başlanılmalıdır. Əlaqəsi ola bilən, xüsusən də yeni məlumatlarla zəngin olan mövzular keçilərkən isə həmin materialların qarşıdirlməməsi üçün onların müqayisəli şəkildə tədrisi səmərəli nəticə verə bilər. Bu sahədə fəal/interktiv təlimin çoxsaylı iş (Venn diaqramı, şaxələndirmə və s.) üsullarından istifadə etmək olar.

Müəllim fəal təlim texnologiyalarının geniş imkanlarından istifadə edərək dərsi daha maraqlı, canlı qura və əsərin ideyasının daha yaxşı başa düşülməsi və mənimsənilməsinə nail ola bilər. Lakin fəal təlim texnologiyalarından yenilik xatirinə istifadə etmək düzgün deyil. Bu və ya digər xüsusiyyətə malik

ədəbi materialın tədrisi zamanı interaktiv təlim texnologiyasının hansı növündən istifadə etməyin daha səmərəli və faydalı olacağı müəyyənləşdirilməli, sonra dərsə tətbiq olunmalıdır.

Bütün bu göstəricilər aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Müasir dərsin əsas tələblərindən biri şagirdlərin fəallaşdırılmasıdır. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin fəallaşdırılmasında fəal təlim texnologiyalarının pedaqoji imkanları genişdir.

2. Şəxsiyyətyönümlü, nəticəyönümlü təhsil ilk növbədə fəal təlim texnologiyalarından istifadə zərurətini meydana çıxarır.

3. Dərsin fəal təlim metodları ilə təşkil olunması şagirdlərdə mənimsəmə qabiliyyətinə, onlarda dəqiqlik, məsuliyyət hissəsinin formalaşmasına, vaxtdan səmərəli istifadə etmək, idraki inkişaf və informasiyanın qısa vaxtda obyektlərə çatdırılması məsələlərinin həllinə şərait yaradır.

4. Fəal təlim texnologiyaları ənənəvi təlimdə olmayan həm şagird-müəllim- valideyn birliyinin əməli fəaliyyətini, bu üçlüyün böyük potensial imkanlarını müəyyənləşdirir, həm də şagirdlərin təlim-təbiyə işlərinin bütün parametrləri üzrə səmərəli fəaliyyətinə, eyni zamanda onların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına geniş şərait yaradır.

5. İnteraktiv metodlara dair məlumat verən mənbələrdən aydın olur ki, onun müxtəlif növlərinin (beyin həmləsi, BİBÖ, klaster, karusel, diskussiya, Blum taksonomiyası, kublaşdırma və s.) hər biri spesifik cəhətlərə malikdir. Bu metodlardan istifadə təlim fənninin ayrı-ayrı mövzularının diqqət mərkəzində saxlanması materialın məzmununun daha yaxşı mənimsənilməsinə müsbət təsir göstərir.

6. Ədəbi-bədii material üzərində işi interaktiv təlim metodlarının münasib növü ilə təşkil etdikdə bu, şagirdlərin sərbəst düşünməsinə, müstəqil fikir söyləməsinə imkan verir. Bu da təfəkkürün inkişafına səbəb olur

7. Fəal təlim texnologiyalarından istifadə ədəbiyyat dərslərinin tərbiyəedici və inkişafetdirici imkanlarını genişləndirir, dərsin qarşısına qoyulan tələblərə cavab verməyə əlverişli şərait yaradır.

V sinifdən IX sinfə kimi ədəbiyyat dərslərində epik əsərlərə geniş yer verilmişdir. Bədii əsərlərin daha yaxşı mənimsənilməsi üçün onların təhlil edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Əsərin təhlili zamanı müqayisə priyomundan da istifadə olunur. Müqayisə priyomunun həm didaktik, həm də məntiqi əhəmiyyəti vardır. Ona görə ki, müqayisə priyomundan bütün fənlərin tədrisində istifadə edilir və şagirdlərdə düzgün mühakimə yürütmək bacarığını formalaşdırır. Epik əsərlərin təhlilində də bu priyomdan istifadə edilir. Epik əsərlərdə surətlər daha ön planda olur və surətlərin eyni əsaslarla müqayisə edilməsi onların səciyyəvi cəhətlərini, oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini ortaya çıxardır. Surətlərin səciyyəvi cəhətlərini ortaya çıxardarkən onların dünyagörüşünün, əsərdəki mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi olduqca önəmlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aşağı siniflərdə şagirdlər surətləri bir-birilə müqayisə etməyə böyük həvəs göstərirlər.

Müəllim şagirdləri müqayisə priyomundan düzgün şəkildə istifadə etməyə yönləndirməli, surətləri müqayisə etməyə yönəldəcək tapşırıqlar və suallar seçməlidir. Müəllim şagirdlərdə müqayisə bacarığını yaratmaq üçün elə əsərlər seçməlidir ki, o müqayisə etmək zərurəti yaratsın. Epik əsərlərin müqayisəli təhlili zamanı bir sıra məsələləri də nəzərə almaq lazımdır. Janr xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, müqayisə olunacaq əsərləri, obrazları düzgün seçmək olduqca önəmlidir. Bundan əlavə əsərlərin müqayisəli təhlili zamanı yeni təlim metodlarından istifadə etmək şagirdlərdə müqayisəyə həvəs oyadacaqdır. Venn diaqramı, müqayisə cədvəli və başqa təlim metodlarından istifadə olunması müqayisə üçün olduqca əlverişlidir.

Bədii əsərlərin daha yaxşı mənimsənilməsi üçün onların təhlil edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Ədəbiyyat fənni kurikulumunda bədii əsərin təhlili üzrə işin 1.2. əsas standartının 1.2.1., 1.2.2., 1.2.3., 1.2.4. alt standartları ilə müəyyənləşdirilməsi və təlim nəticələrinin qeyd olunması, ədəbiyyat fənnindən metodik vəsaitdə müəllimlər üçün təhlil üzrə iş haqqında məlumatların olması, müasir ədəbiyyat dərslərində şagirdləri təhlilə sövq edəcək tapşırıqların və "Araşdırın. Fikirləşin. Cavab verin" başlığı altında sualların verilməsi əsərlərin təhlili üçün istiqamətləndirici rol oynayır. Əsərin təhlili zamanı müqayisə priyomundan da istifadə edilir. Burada belə bir sual ortaya çıxır ki, müqayisə priyomu nədir?

Təlim priyomları şagird fəaliyyətinin idarəolunan bir prosesə çevrilməsində böyük rol oynayır. Təlim priyomları şagirdləri daha müstəqil fəaliyyətə sövq edir və şagirdlərin aktivliyini təmin edir. Müqayisə priyomu da bunlardan biridir. Bu priyomdan istifadə zamanı şagirdlərin müqayisə etdikləri obyektlər haqqındakı bilikləri daha da konkretləşir. Bu da şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına yol açır. Ona görə ki, müqayisə olunan obyektlər arasında ortaya çıxan fərqlər və ya oxşarlıqlar o obyektlərin daha yaxşı

yadda saxlanılmasına səbəb olur. Müqayisə priyomunun əsas xüsusiyyətlərindən biri onun məntiqiliyidir. Çünki müqayisə məntiqi cəhətdən mümkün olan obyektlər üzərində aparılır. Prof. N.Kazımov müqayisə priyomu haqqında yazır: “Bizcə müqayisə priyomunu üç növə ayırmaq olar. 1) tam müqayisə, 2) tutuşdurma, 3) qarşılaşdırma. Birinci halda müəllim həm oxşar, həm də fərq əlamətlərini, ikinci halda yalnız oxşar əlamətləri, üçüncü halda isə yalnız fərq əlamətlərini aşkara çıxarmağa çalışır. Tədris işində müqayisə priyomunun hər üç növündən yeri gəldikcə istifadə etmək lazımdır.”

Müqayisə priyomundan istifadə həm də şagirdlərin dərstdə fəallığının artmasına səbəb olur. Müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlərdə müqayisə bacarıqları formalaşdırsın. Şagirdlərdə bu bacarıqlar birdən-birə formalaşmır, bu tədricən baş verən prosesdir. Bu zaman belə bir sual yaranır ki, şagirdlərdə müqayisə bacarıqlarını necə yaratmaq olar? Burada ən önəmli vəzifə müəllimin üzərinə düşür. Bizlər bilir ki, insanda bir bacarığın formalaşması o sahədə görülən praktik işdən və müstəqil fəaliyyətdən asılıdır. Bir sözlə, müəllim müqayisə üsulunu sinifdə tətbiq etməklə bu bacarığın formalaşmasına nail ola bilər. Bunun üçün müəllim müqayisə olunacaq mövzuları, surətləri düzgün seçməli, şagirdləri müqayisəyə sövq edəcək sual və tapşırıqlardan, yeni təlim metodlarından (Venn diaqramı, müqayisə cədvəli) istifadə etməlidir. Epik əsərlərin təhlilində də müqayisə priyomundan istifadə olunur.

Epik növdə olan əsərlərdə yazıçı müəyyən hadisə və ya əhvalatı təhkiyə yolu ilə oxucuya çatdırır. Yazıçı epik növün müxtəlif janrlarına (təmsil, hekayə, roman, povest, poema) müraciət etməklə həyat hadisələrini ətraflı şəkildə təsvir edir. Lirik və dramatik növdə olduğu kimi, epik növdə yazılmış əsərlərə də ədəbiyyat dərslərində geniş yer verilmişdir. Epik növün V sinifdə əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə, VI və VII sinifdə əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə, dastan, VIII sinifdə hekayə, dastan, poema, IX sinifdə hekayə, poema, roman, povest janrları tədris olunur.

Camal Əhmədov müqayisənin surətlərin təhlilində mühüm vasitə olduğunu qeyd edir və yazır: “Müqayisəni həm fərqli səciyyəli, həm də zidd səciyyəli surətlər üzrə aparmaq olar. Müsbət, yaxud mənfi səciyyəli surətləri müqayisə etməkdə məqsəd onların ümumi oxşar cəhətlərini və fərqli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, həm də səciyyələrindəki fərqləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir” [4, s.313].

Şagirdlər obrazları səciyyələndirərkən onların tipik xüsusiyyətləri haqqında məlumatlı olmalıdır ki, onları düzgün şəkildə fərqləndirə bilsinlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müqayisə priyomundan ən çox obrazların öyrənilməsi zamanı istifadə olunur. Burada ən önəmli məsələlərdən biri də müqayisə olunacaq obrazların düzgün seçimidir. Soltan Hüseynoğlu bu barədə yazır: “Müqayisə üçün götürülən surətlərin düzgün seçilməməsi xarakterik nöqsanlardan biridir. İstənilən bədii obrazları bir-birilə müqayisə etməyin mümkün olduğunu düşünən müəllimlər də var. Surətlərin düzgün seçilməməsi bu əməliyyatın müvəffəqiyyətsiz olmasına, obrazlar haqqında dayaz, hətta bəzən yanlış təsəvvürün yaranmasına gətirib çıxarır” [5, s.11]

Epik əsərlərin müəyyən janr xüsusiyyətlərinə əsasən müqayisəli təhlilinə nəzər yetirək. Təmsillərdə insana aid xüsusiyyətlər heyvan, əşya, təbiət surətlərinin üzərinə köçürülür və yazıçı bu surətlərin timsalında öz nəsihətəmə fikirlərini oxucuya çatdırır. 8-ci sinifdə Hikmət Ziyanın “Kərgədan və qarışqa” təmsilindəki kərgədan və qarışqa obrazlarını müqayisəli təhlil etməklə kərgədanın tənbel, kobud, qarışqanın isə özünə inamlı, zəhmətsevər xarakteri ortaya çıxır. Şagirdlərdə müqayisə bacarığını formalaşdırmaq üçün onlara aşağıdakı suallar verilə bilər.

1. Kərgədan və qarışqa obrazının bir-birindən fərqli hansı cəhətləri var?
2. Tənbellik və əməksevərlik haqqında nə deyə bilərsiniz?
3. Sizin obrazlara münasibətiniz necədir?

4. “Tənbellik azar artırır, işləmək canı saf eylər” atalar sözü ilə təmsildəki verilən ortaq fikir nədir? Müqayisəli təhlildə, sadəcə, fərqli xüsusiyyətlərə deyil, oxşar xüsusiyyətlərə də yer verilir. Təmsildə bu xüsusiyyətlərin hər ikisi olduqda Venn diaqramından istifadə edilir. Müqayisəli təhlil zamanı müqayisəyə uyğun obyektlərin seçilməsi başlıca şərtlərdən biridir. Məs: 5-ci sinifdə tədris olunan “Yetim İbrahimin nağılı” əsərində İbrahimi anası ilə müqayisə etmək heç bir əhəmiyyət kəsb etməyəcək, lakin İbrahimi ona qarşı olan qüvvələrlə, yəni tacirlə, padşahla müqayisə etmək daha məqsədəuyğundur. Müqayisəyə uyğun obyektlər seçildikdən sonra, onları hansı əlamətlərinə görə müqayisə ediləcəyi də önəmlidir. Belə ki, düzgün obyektlər seçildikdən sonra onlar eyni əsaslar üzrə

müqayisə olunmalıdır ki, aralarındakı fərq dəqiq şəkildə dərk oluna bilsin. Yetim İbrahim – ağıllı, dürüst, səbirli və cəsarətlidir. Tacir – hiyləgər, yalançı, səbrsiz və qorxaqdır.

Nümunədən də görüldüyü kimi, İbrahim və tacir eyni əsaslar üzrə müqayisə edilir və fərqli xarakterləri ortaya çıxır. Bir-biriylə oxşar xüsusiyyətlərə malik əsərlər də müqayisəli təhlilə cəlb olunurlar. Məs: 6-cı sinifdə “Ağıllı uşaq” xalq nağılı tədris olunarkən müəllim bu nağılın “Yetim İbrahimin nağılı” ilə müqayisəli təhlilini təşkil edə bilər. Əlbəttə ki, bu iki nağılın seçilməsində əsas səbəb ortaq xüsusiyyətlərinin olmasıdır. Hər iki nağılda fərasəti ilə yaşından böyük işlər bacarmış, şər qüvvələri (padşah, xan, tacir, vəzir) öz ağılları ilə məğlub etmiş surətlər var.

Nəticə

XX əsrin 90-cı illərindən (milli müstəqillik dövründən) bəri ədəbi təhsilin məzmununun kökündən yenilənməsi, proqram və dərslərlərin tez-tez dəyişdirilməsi ədəbiyyat tədrisi ilə bağlı bir çox məsələləri aktuallaşdırdı və onun həlli metodologiyasının da yenilənməsini zəruri etdi.

Kurikulumun məzmununa uyğun olaraq qəbul edilən yeni strategiya, təhsilin humanistləşdirilməsi, yeni texnologiyalar dərsləklərə salınan və tədris olunan bədii mətnlərin yenilənməsinə səbəb oldu. Bizim apardığımız tədqiqatın da nəticəsi göstərdi ki, ədəbiyyat tədrisində, ədəbi əsərlərin mənimsənilməsində bir çox məsələlərə yenidən baxılmalı, məktəb ədəbi təhlili yeni sistemdə qurulmalıdır. Bu problemlərdən bir də bədii əsəri yanr xüsusiyyətləri nəzərə almaqla öyrənmək, təhlil etməkdir.

Orta məktəbdə kifayət qədər epik növdə olan əsərlər tədris edilir. Orta məktəbdə şagirdlərə epik əsərləri mənimsətmək üçün müxtəlif yollardan istifadə edilir. Bu üsullardan biri də müqayisəli təhlil metodudur. Müqayisəli təhlil metodu əsərlərdəki obrazların təhlili zamanı istifadə edilir. Təhlil dərslərində obrazlar səciyyələndirilərkən onlar mütləq şəkildə bu və ya tədris olunmuş digər bədii örnəklərin qəhrəmanları ilə müqayisələrə cəlb olunmalıdırlar.

Eyni zamanda əsərdəki mənfi surətlərin oxşarlığı da bu iki nağılı müqayisəli təhlil etməyə bir əsas yaradır. Bu iki əsəri müqayisə edərkən şagirdlər bir il əvvəl keçdikləri mövzu ilə yeni mövzu arasında əlaqə yaratmış olacaqlar. Bu zaman şagirdlər məcbur olub mənimsədikləri bilikləri də xatırlamalı olacaqlar. Bu surətlərdən adətən biri mənfi, digəri isə müsbət olur.

Epik əsərlərdə surətlər daha ön planda olur. Yazıçı surətlər vasitəsilə əsərin ideyasını oxucuya çatdırır. Hər bir surətin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Surətlər ayrı-ayrılıqda təhlil edilməklə yanaşı, yeri gəldikdə müqayisəli şəkildə də təhlil edilməlidir. Ona görə ki, müqayisəli təhlil surətlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqda olduqca əhəmiyyətli rola malikdir. Müəllim şagirdlərə surətlərin müqayisəli təhlili üçün yol göstərməlidir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov C. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. BDU-nun nəşriyyatı. Bakı, 1991, 455 səh.
2. Bayramov Z. Kurikulum islahatı və müasir dərs. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 30 aprel, 2010-cu il.
3. Aslanov Y. Ədəbiyyat dərslərində yeni təlim texnologiyalarından faydalanma vasitələri //Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi, 2011, № 1, səh.31-34.
4. Aslanov Y. Y. Ədəbiyyat tədrisi: Ənənə və müasirlik. Bakı: APU-nun nəşri, 2011.
5. Əliyeva N. Ədəbiyyat dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə şagirdləri fəallaşdıran vasitə kimi //Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi, 2011, 2, səh.44-48.
6. Əmircanova Q. Ədəbiyyat dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə və şagird biliyinə onun təsiri. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2009, 134 səh.
7. Hacıyev A. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. “Təhsil” nəşriyyatı. Bakı, 2003, 318 səh.
8. Həsənlı.B “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası”. “Müəllim” nəşriyyatı Bakı, 2016, 447 s.

Rəyçi: f.ü.e.d., prof. Y.M.Babayev

Göndərib: 05. 03. 2022

Qəbul edilib 19.04.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2706-6185/10/27-30>

Münəvvər Vüqar qızı Həsənli
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
munevver.hasanlı@gmail.com

İQTİSADI PROSESLƏRİN DİNAMİKASININ STATİSTİK, HARMONİK ANALİZ YANAŞMASI İLƏ PROQNOZLAŞDIRILMASI

XÜLASƏ

Ölkələrin əsas məqsədi gələcək nəsillərin ən azı indiki nəsillərin rifah səviyyəsində və hətta daha yüksək rifah səviyyəsində yaşamasına imkan verəcək artım templerinə nail olmaq və saxlamaqdır. Böyümənin qızıl qaydası adlandırdığımız bu cümlə çoxlu siyasət həyata keçirmə və islahatlar tələb edən hissələrə bölünür. Bu mənada böyümə öz-özünə baş verməyən, layihə və dizayn nəticəsində ortaya çıxan bir prosesdir.

Bu araşdırmanın məqsədi böyümə nəzəriyyələrinin tarixi prosesdə necə izləndiyini, qavrayış yolu kimi yeni anlayışda nələrin dəyişdiyini və bu dəyişikliyin əsas prinsiplərini izah etməkdir. Tədqiqat, dəyişən dünya və şərtlərə görə böyümə kimi mühüm bir mövzuda nələrin edilə biləcəyini və böyümə modellərinə nələrin daxil edilə biləcəyini istiqamətləndirmək və göstərmək məqsədi daşıyır. Bu məqsədlə iqtisadi düşüncə dünyasına mühüm töhfə vermiş böyümə modelləri izah ediləcək və artımın artıq bütünlüklə, ölkə miqyasında deyil, yerli və özünəməxsus məkanlar əsasında həll edilməli olduğu vurğulanacaqdır.

Açar sözlər: *böyümə, böyümə modelləri, rəqabət, iqtisadi inkişaf, məkan*

Munavvar Vugar Hasanlı

Forecasting the dynamics of economic processes with statistical, harmonic analysis approach

Abstract

The main goal of countries is to achieve and maintain growth rates that will allow future generations to live at least at the current level of prosperity and even higher. This sentence, which we call the golden rule of growth, is divided into many parts that require policy implementation and reform. In this sense, growth is a process that does not happen by itself, but as a result of design and design.

The purpose of this study is to explain how growth theories are traced in the historical process, what has changed in a new concept as a way of perception, and the basic principles of this change. The research aims to guide and show what can be done on an important topic such as growth according to the changing world and conditions, and what can be included in growth models. To this end, growth models that have made an important contribution to the world of economic thinking will be explained, and it will be emphasized that growth must no longer be decided entirely on a national scale, but on the basis of local and specific locations.

Key words: *growth, growth models, competition, economic development, space*

Giriş

İqtisadiyyat elminin sistemli və nəzəri başlanğıcını Adam Smitin “Xalqların sərvəti” əsəri adlandırsaq, bu əsərdə artım prosesinin təhlilinə nəzər salmaqla başlamaq daha mənalı olar.

Smitin iqtisadi artım kimi qəbul etdiyi elementlər siyasi mənşəlidir. Onun əsas qaygısı hansı sosial və iqtisadi qüvvələrin insan rifahına daha çox töhfə verdiyini araşdırmaq və bu əsasda insan xoşbəxtliyini daha çox artıracaq siyasətlər təklif etməkdir. İqtisadi rifah əməyin illik məhsulundan və onu istehlak edənlərin sayından asılıdır (Hunt, 2009: 90).

İstənilən anda ölkədə istehsalın artması, yəni artım əmək bölgüsü hesabına baş verir. Smitin böyümə modeli əmək bölgüsü üzərində qurulub. Əmək məhsuldarlığını (Y/L) artıran əmək bölgüsü prosesidir. Əmək bölgüsü artdıqca bir işçiyə düşən məhsul da artır. Biz bunu məşhur sancaq düzəltmə

nümunəsində görürük: Tək adam on addım atmaqla gündə yalnız on ədəd sancaq düzəldə bilər. Halbuki, hər addımı yalnız bir adam yerinə yetirirsə, yəni on nəfər işlə təmin edildikdə, bir gündə istehsal olunan iynələrin sayı 4800-ə qədər artır; lakin hər bir addımı yerinə yetirirsəydi, cəmi 100 iynə istehsal olunardı. Bu o deməkdir ki, əmək bölgüsü iynə istehsalını 48 dəfə artırır. Bundan əlavə, müəyyən mərhələdə işçinin ixtisaslaşması həmin texnologiyadan istifadənin yeni yollarını tapmaqla artırıla bilər ki, bu da daha sürətli istehsala gətirib çıxarır (Smith, 2009:56).

Smit əmək bölgüsünün inkişaf səviyyəsi ilə ölkələrin inkişaf səviyyəsi arasında əlaqəni vurğulayır. Cəmiyyətin ibtidai olduğu bir şəraitdə, təkmilləşmiş cəmiyyətdə bir insanın işi adətən çoxlarının işi olur. Əmək bölgüsünün əmək məhsuldarlığını yüksəltməsinin səbəbi ixtisaslaşma yolu ilə işçinin fərdi bacarığını yüksəltmək, ixtisaslaşma hesabına məhsul istehsalında əmək vaxtına qənaət etmək və nəhayət, yeni texnoloji inkişafa (alət, avadanlıq konstruksiyasına) əmək bölgüsünün ixtisaslaşması yolu ilə nail olmaqdır. Əmək bölgüsü daha çox sənayedə baş verir, kənd təsərrüfatı sektorunda isə nisbətən məhduddur.

İstehsalda sosial müstəvidə belə əmək bölgüsü təmin edildikdə və bu əmək bölgüsünü, yəni istehsal mübadiləsinə aktivləşdirəcək geniş bazar olduqda, ölkənin real sərvəti və firavanlığı artır. Çünki əmək bölgüsü yolu ilə təşkil edilən istehsal bölmələri daha səmərəli işləyir, istehsalı artırır, böyük bazarlar bu məhsulun satışını təmin edir və sahibkar üçün kapital yığılması başlayır. Kapitalın toplanması həm ümumi məhsulun artmasına, həm texnoloji tərəqqinin artmasına, həm də əmək haqqı normasının artmasına səbəb olur. Bu prosesin bu şəkildə getməsinə səbəb olan əsas etibarilə hər bir fərdin öz maraqlarını nəzərə alaraq rəşional davranışı və iş bölgüsüdür.

Başqa bir klassik iqtisadçı Tomas Maltus öz artım modelini əhali və istehsal artım templəri arasındakı uyğunsuzluq üzərində qurdu. Məşhur populyasiya nəzəriyyəsində insanın bioloji reproduktiv qabiliyyəti həndəsi artımla (2,4,6,8...), məhsulun artımı isə arifmetik artımla (1,2,3,4...) irəliləyir. Buna görə də, zaman keçdikcə adambaşına düşən istehsal (Y/L) azalacaq və artım dayanacaq.

Digər mühüm klassik iqtisadçı David Rikardo əvvəlcə mübadilə dəyərini müəyyən edən amilləri araşdırdı və ümumi istehsalın əmək haqqı, icarə və mənfəət arasında necə bölünəcəyini araşdırdı. Əmtələrin mübadilə dəyərləri qıtlığın miqdarı və onların istehsalı üçün tələb olunan iş vaxtı ilə müəyyən edilir. Sənət əsərləri kimi təkrar istehsalı mümkün olmayan mallar bu əsərləri özündə saxlamaq istəyənlərin gəlirləri ilə bağlıdır. Təkrarlanan mallarda isə dəyəri müəyyən edən bu əmtənin istehsalı üçün tələb olunan əmək vaxtıdır.

Rikardonun böyümə nəzəriyyəsi üç sütuna əsaslanır. Bunlar: əmək haqqının bürünc qanunu, kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın azalması və mənfəət-rant münaqişəsi. Əmək haqqı yaşayış minimumu səviyyəsindədir. Başqa sözlə desək, işçinin özünü çoxalda bilməsi sosial olaraq qəbul edilən ümumi səviyyədədir. (Bu fikir taxıl qanunları ilə dəstəklənir. Taxıl qanunları buğda idxalının liberallaşdırılması, buğda istehsalının artması və məhsulun aşağı qiyməti kimi ümumiləşdirilə bilər. buğda fəhlənin ən mühüm qida ehtiyacı. İşçinin əsas təyinedicisi buğdadır. Kənd təsərrüfatı istehsalı ilk növbədə istehsal üçün ən münbit torpaqların açılması ilə başlayır. Bu torpaqlar əhaliyə kifayət etmədikdə, daha az münbit torpaqlar verilir. artan əhalini qidalandırmaq üçün becərilməyə başlandı. İstehsal artdıqca fəhlənin aldığı əmək haqqı dəyişmir, əksinə mənfəəti artıraraq torpaq sahəsini artırır. istehsal artımı, renta bütün mənfəəti udur. Bu mənfəətin sıfır olduğu və kapital yığılmasının olmadığı sabit vəziyyət nöqtəsidir. Rikardo da Maltus kimi kapitalizmin gələcəyinə pessimist baxan bir iqtisadçıdır.

Klassik iqtisadçılar arasında ifadə olunan Karl Marksın məqsədi kapitalist istehsal üsulu və bu formaya uyğun gələn istehsal və mübadilə şəraiti ilə məşğul olmaq istəyirdi. Karl Marks da Rikardo kimi əməyi dəyəri müəyyən edən amil hesab edir. Bununla belə, Marksın məşğul olduğu vəziyyət, terminoloji və ideoloji fərqlərlə əmək haqqı-mənfəət ziddiyyətindən bəhs edir. Əmək haqqı yaşayış minimumu səviyyəsindədir və buna görə də işçi qənaət edə bilməz, o, yalnız özünü çoxaldır. Renta isə zadəganlara, parazit təbəqəyə aiddir və onlar da yığılmır. Yığılmanı həyata keçirəcək təbəqə kapitalistlərdir.

Klassik iqtisadi artım ədəbiyyatı ilə yanaşı, fərqli və dinamik perspektivə malik olan Şumpeteri də qeyd etməliyik. Əvvəlkilərdən fərqli olaraq Şumpeter iqtisadi inkişafın və kapitalist sistemin gələcəyini

innovasiya və sahibkarlıqla əlaqələndirir. Şumpeterin fikrincə, innovasiya böyümənin tükənməz mənbəyidir. Məğlubiyətlər beş vəziyyəti əhatə edir:

- Yeni mal yaratmaq və ya malın keyfiyyətini artırmaq,
- Yeni istehsal üsulunun yaradılması,
- Yeni bazara açılan,
- Yeni xammal və ya yarımfabrikat mənbəyi tapmaq,
- Bəzi yeni təşkilat sənayələrinin yaradılması.

Bu yeniliklər sahibkarlar sayəsində kommertiya sahəsində öz tətbiqini tapır. Məhz sahibkarların sayəsində kapitalizm qeyri-stasionar təkamül prosesinə daxil olur. Yeniliklər sayəsində kapitalizm daim hərəkət və dəyişiklikdədir. Digər tərəfdən, onun bu qədər üzərində dayandığı kreativ dağıdıcılıq innovasiyanın təsiri ilə bir çox bazarların kiçilməsinə, hətta yox olmasına səbəb olur, yeni bazarlar inkişaf edib müxtəlif şirkətləri cəlb edir, bir sektor yox olur, digəri yaranır.

Şumpeterin fikrincə, iqtisadi artımı şərtləndirən amillər fiziki istehsal amillərinin, innovasiyaların və vençur kapitalistlərinin miqdarının dəyişməsidir. İqtisadi yüksəliş o zaman başlayır ki, sahibkar iqtisadi və psixoloji motivlərlə iqtisadi həyata yenilik daxil edir və beləliklə də müəyyən sahədə inhisara çevrilir və gəlir əldə edir.

Sahibkarın hansısa sənayedə innovasiyanı uğurla həyata keçirərək qazanc əldə etməsi, bir tərəfdən, digər sahibkarların da yeniliyi təqlid edərək, onun ardınca getməsinə səbəb olur, digər tərəfdən, innovasiyalar digər sənayələrdə innovasiyaların yaranmasına, bir sözlə, klasterləşməyə səbəb olur. Müvafiq olaraq, iqtisadiyyata muxtar investisiyaların həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artır. İstehsal amillərinin müxtəlif istifadəsini nəzərdə tutan bu investisiyalar iqtisadi strukturu dəyişən yaradıcı məhv prosesində iqtisadiyyatın böyüməsinə səbəb olur (Hagedoorn, 1996: 886).

Əslində, Şumpeterin ideyaları innovasiya iqtisadiyyatının, təkamülçü perspektivin və digər heterodoks iqtisadi ədəbiyyatın əsas ideyaları kimi iyirminci əsrə və günümüzdə dərin təsir etmişdir. Şumpeter öz nəslindən fərqli olaraq kapitalizmə fərqli, realist gözlə yanaşdı. Kapitalizmin daxilən qeyri-sabit olduğunu izah edənlərin sözləri ilə desək, indiki texnologiya səviyyəmizi buna borclu olduğumuzu bildirən iqtisadçıdır. Bu səbəbdən də növbəti bölmələrdə onların fikirlərini yenidən gündəmə gətirəcəyik.

Nəticə

Yeni böyümə və inkişaf problemi kontekstdən asılı, yoldan asılı və təkamül prosesidir. Kontekstdən asılılıq onun tapıldığı mühitin və şəraitin vacib olduğunu göstərir. Yol asılılığı cəmiyyətlərin müəyyən institusional mühit və sosial-iqtisadi şəraitdə müəyyən yerlərə çatacağını bildirir.

Bu mənada artım prosesinin özünün təhlili dəyişikliyə məruz qalsa da, artımın lokal dinamikası bizim tədqiqat obyektimiz olmuşdur. Çünki yerli dəyişikliklər, bilik istehsalı, müsbət xarici təsirlər, institutlar, institutlararası əlaqələr şəbəkələri, sinerji (ardıcılıq) bizim yeni inkişaf konsepsiyalarımıza çevrilib. Bundan əlavə, böyümə üçün makro siyasətlərlə birlikdə mikro səviyyəli, regional pro-aktiv (seçici, spesifik) siyasətlər ön plana çıxdı. Yalnız bu şəkildə yerli olaraq başlayan bir böyümə yoluna girmək mümkün olacaq.

Ədəbiyyat

1. BEYHAN, B. (2009) "Yeni İnkişaf Nəzəriyyəsinin Siyasət Təsirləri: İnnovasiyanın Kümülatif Xüsusiyyəti" Ankara Universiteti SBF Jurnalı, 62-2.
2. BOSCHMA, R & MARTIN, R. (2007) "Evolutionary Economic Coğrafiyanın qurulması" İqtisadi Coğrafiya Jurnalı, 2007, 537-548
3. CAPELLO, R. (2009) "Kosmos, Böyümə və İnkişaf" Regional İnkişaf və İnkişaf Nəzəriyyələri Təlimatları, Edvard Elqar PubIn. R. Capello və P. Nijkamp (red.) 2009
4. ERCAN, Y.N. (2002) "Daxili artım nəzəriyyəsi-İcmal" Planlaşdırma jurnalı, 2002.
5. FUJITA M. & KRUGMAN, P, (2004) "Yeni İqtisadi Coğrafiya: Keçmiş, İndiki Və Gələcək" Regional Elmdə Sənədlər.

6. HAGEDOORN, J. (1996) "İnnovasiya və Sahibkarlıq: Şumpeter yenidən nəzərdən keçirilib" Sənaye və Korporativ Dəyişiklik.
7. HUNT, E.K, (2009) "İqtisadi Düşüncenin Tarihi" Türkçə: Müfit Günay, Dost Yayınevi, 2-ci nəşr, Ankara, 2009.
8. KİBRİTÇİOĞLU, A.(1998) "İqtisadi artımın müəyyənə diciləri və yeni artım modellərində insan kapitalının yeri", AU Siyasi Elmlər Jurnalı 1998 cild 53.
9. KRUGMAN, P. (1999) "İnkişafda coğrafiyanın rolu" Beynəlxalq Regional Science Review. KUM, M. (2011) "İqtisadiyyatın yeni coğrafi genişlənməsi: İqtisadi coğrafiyaya yeni yanaşma" İctimai Elmlər İnstitutu Jurnalı Sayı:30 İl: 2011/1.
10. LUCAS, R. (1988) "İqtisadi İnkişaf Mexanikası haqqında" Monetary Economies Jurnalı, 3-42.
11. ROMER, P.M (1990) "Endogen Texnoloji Dəyişiklik" Journal Of Political Economy, cild 98 №5.
12. ROMER, P.M. (1986) "Artan gəlirlər və uzun müddətli iqtisadi artım" Journal Of Political Economy, Vol.94 No.5 1002-1037, 1986.

Rəyçi: i. f. d. dosent Fərid Babayev

Göndərib: 02. 03. 2022

Qəbul edilib 16.04.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2706-6185/10/31-34>

Firuzə Fərman qızı Bağırova
ADPU nəzdində Pedaqoji Kolleç
müəllim
fbaqirova2014@gmail.com

İTERAKTİV TƏLİMİN ƏSASLARI VƏ TƏTBİQ YOLLARINA DAİR

Xülasə

İnteraktiv təlim müəllimlə öyrənənlərin qarşılıqlı əməkdaşlığına əsaslanaraq, ikincilərin idrak fəaliyyətini fəallaşdırır. İnteraktiv təlim interaktiv metodlarının tətbiqi ilə başlayır. Bu metodların tətbiqi şagirdlə əməkdaşlığa əsaslanan fəal idrak fəaliyyətinə şərait yaradır, onda müstəqil çalışmanın, müstəqil düşünmə bacarıqlarının inkişafına, intellektual təfəkkürünün formalaşmasına yol açır. İnteraktiv təlimdə dərsin səmərəliliyi şagirdlərin müstəqil yaradıcı fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Məsələnin belə qoyuluşu təlimdə öyrənilənlərin müstəqil fəaliyyətini təlim prosesinin mühüm tərkib hissəsinə çevirir.

Açar sözlər: metod, təlim, interaktiv təlim, təhsil sistemi, müəllim

Firuzə Fərman Bağırova

On the basics and applications of interactive learning

Abstract

Interactive learning, based on the interaction of learners with the teacher, activates the cognitive activity of the latter. Interactive learning begins with the application of interactive methods. The application of these methods creates conditions for active cognitive activity based on cooperation with the student, which leads to the development of independent work, independent thinking skills, the formation of intellectual thinking. In interactive learning, the effectiveness of the lesson is assessed as a result of students' independent creative activity. Such a statement makes the independent activity of learners in training an important part of the learning process.

Key words: method, training, interactive training, education system, teacher

Giriş

İnkişaf etmiş Qərbi dövlətlərinin təhsil sistemində istifadə edilən aktiv və ya interaktiv təlim metodlarından respublikamızın təhsil müəssisələrində yüksələn xətlə istifadə edilməkdədir.

Təlim metodları təlimdə müəyyən məqsədə nail olmaq üçün müəllim və şagirdlərin fəaliyyətinin nizama salınması qaydasıdır. Təlim metodları dedikdə, məqsədə nail olmaq, təhsil vəzifələrini həll etmək yollarının məcmusu başa düşülür. Pedaqoji ədəbiyyatda metod anlayışı müəllimin və ya şagirdlərin fəaliyyətinə aid edilir. Müəllimin fəaliyyəti ilə bağlı olan metodlar tədris metodları, şagirdlərin fəaliyyəti ilə bağlı olan metodlar isə öyrənmə metodları adlanır. Müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyəti ilə bağlı olan metodları təlim metodları kimi işlətmək lazımdır. «Təlim metodları strukturunda priyomları (tərzləri) də fərqləndirmək lazımdır. Priyom metodun elementidir, onun tərkib hissəsidir, metodun tətbiqində ayrıca addımdır» (1).

Təlim metodu təlimin məqsədini, məzmununu, qanunauyğunluqlarını, prinsiplərini səmərəli həyata keçirmək üçün istifadə olunur. Təlimin məqsədinin, məzmununun keyfiyyətlə icrası seçilmiş metodların praktik imkanlarından asılıdır. Bu imkanları metodlar təmin edir, didaktik sistemin inkişaf sürətinə təkan verir. Təlimdə tətbiq edilən metodlar inkişafa nə qədər çox şərait yaradarsa, təlimin səmərəsi də bir o qədər yüksək olar. Bu mənada interaktiv təlim metodları üstünlük təşkil edir.

İnteraktiv təlim müəllimlə öyrənənlərin qarşılıqlı əməkdaşlığına əsaslanaraq, ikincilərin idrak fəaliyyətini fəallaşdırır. Z.A.Veysovanın təbircə desək, «Fəal (interaktiv) təlim şagirdlərin **fəal idrak fəaliyyətinə** əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə **əməkdaşlıq şəraitində** həyata keçirilən

təlimi nəzərdə tutur» [2, s.11]. Bu təlim «bilik, bacarıq, təcrübə və vərdişlərə yiyələnməyə, ... intellektual tərəkürün, müstəqil çalışma, müstəqil düşünmə bacarıqlarının inkişafına kömək edən demokratik üsullarla aparılan təlim prosesidir» [3, s.641]. Fəal (interaktiv) təlim tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının məcmusudur.

İnteraktiv təlim interaktiv metodlarının tətbiqi ilə başlayır. Bu metodların tətbiqi şagirdlə əməkdaşlığa əsaslanan fəal idrak fəaliyyətinə şərait yaradır, onda müstəqil çalışmanın, müstəqil düşünmə bacarıqlarının inkişafına, intellektual tərəkürünün formalaşmasına yol açır.

İnteraktiv təlimdə «hər bir şagirdin öz fikri, ideyası olur. Mübadilə nəticəsində fikirlər dəyişir, ideyalar təzələnir. Beləliklə, psixoloji ab-hava dəyişir. Qrupdakı zəif şagirdlər də müzakirələrdə fəal iştiraka qoşulurlar; məsələlərin müzakirəsi və kollektiv müzakirələrin gedişin də bir-birini dinləməyə alışırlar. Hər bir təlim tapşırığının bu cür həlli vasitəsi ilə onlar idraki axtarıcı taktikalarını tərkişlədirir, təlimdə öz müvəffəqiyyət formulunu hər kəs özü qurur» [4, s.79-80].

Fəal və interaktiv təlim əməkdaşlıq və öyrənmənin müstəqilliyi üzərində qurulur. Əgər ənənəvi təlim informasiyanın hazır şəkildə yeni nəsələ ötürülməsi üzərində qurulduca, fəal təlim informasiyanın müstəqil öyrənilməsi texnologiyasına söykənir. İnteraktiv təlim də, demək olar, mahiyyəti etibarlı ilə fəal təlimə yaxındır. Burada da şagird öyrənilən materialda cisim və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini axtarır, qanunauyğunluqlarını tapmağa çalışır, təhlil və tərkib edir, nəticə çıxarır, yeni biliyi «kəşf edir» və s. Lakin əgər fəal təlimdə bu proseslər müəllim-şagird əməkdaşlığı müstəvisində həyata keçirilirdisə, interaktiv təlimdə bu proseslər şagirdlərarası əməkdaşlıq (bu əməkdaşlıq daha çox, kiçik qrupların fəaliyyətində öz təcəssümünü tapır) müstəvisində həyata keçir. Müəllim kiçik qruplara yaradıcı tapşırıq verərək, onların arasında əməkdaşlığı təşkil edir.

Sosial-psixoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, «başqa adamların iştirak etdiyi situasiyalarda subyektin fəallığı yüksəlir» [5, s.267]. Təsadüfi deyil ki, əməkdaşlıq prosesində şagirdlər tapşırığın həlli istiqamətində öz səylərini birləşdirir, qarşılıqlı qoyulmuş problemi tərəkür və tərəküyül proseslərinə əsaslanaraq həll edirlər. Müəllim isə bu prosesin təşkilatçısına çevrilir.

Əgər fəal təlim problemin həlli nəticəsində biliyin əldə edilməsi strategiyasına əsaslanırsa, interaktiv təlimdə bu strategiya daha yüksək səviyyə kəsb edərək, problemin həlli nəticəsində biliyin əldə edilməsi və mənimsənilmiş biliyə yaradıcı münasibətin formalaşması strategiyasına əsaslanır. Bu zaman yaradıcı tərəkür və tərəküyül prosesləri aktuallaşır.

«İnteraktiv» latın sözü olub «qarşılıqlı əlaqədə», «əməkdaşlıq», «dialoq» deməkdir. Bu prosesdə hər iki tərəfin fəallığı mühüm yer tutur. Bu fəallaşma adı və normal fəallaşma kimi deyil, çevik və dinamik fəallaşma kimi başa düşülür» [6, s.638]. Deyilənlərdən belə məlum olur ki, interaktiv məfhumu «qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan» deməkdir. İnteraktivlik sadəcə, obyektlərin qarşılıqlı təsir prosesi (obyektlərin qarşılıqlı təsiri fəal təlimdə də həyata keçirilir), şagirdlərin - tədqiqat xarakteri daşıyan xüsusi təşkil olunmuş kiçik qruplarda idrak fəaliyyətinə cəlb olunması nəzərdə tutulur. Təlim nəticəsi təlim prosesi iştirakçılarının **qarşılıqlı** qüvvəsi ilə əldə edilir, şagirdlər təlim nəticələrinə görə üzərlərinə qarşılıqlı məsuliyyət götürürlər» [7, s.80].

İnteraktiv təlimdə əməkdaşlığın daha mürəkkəb münasibətlər sistemi ilə xarakterizə olunması şagirdin təlim nəticələrinə görə məsuliyyətini artırır. O, verilən tapşırığı daha tez, daha məzmunlu yerinə yetirməyə istiqamətlənir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə interaktiv təlim ənənəvi və fəal təlimdən fərqlənir. Təbii ki, interaktiv təlimdə ənənəvi və fəal təlim metodlarından fərqli metodlardan istifadə edilməsi tələb olunur. Bu metodlar- elə interaktiv təlim metodları adlanır.

İnteraktiv təlim metodları şagirdlərin tədris materialı (mənbələr, xəritələr, illüstrasiyalar, tədqiqatçıların fikirləri) ilə, eləcə də ətraf aləmin reallıqları və təzahürləri ilə (rollu oyunların, müxtəlif hüquqi və münafişəli vəziyyətləri nmüzakirəsinin, layihələrin tərtibinin, müsahibələr aparılmasınınvə s. köməyi ilə) müstəqil iş prosesini təşkil edir. Fəal (interaktiv) təlim şagirdlərin fəallığını təmin etməklə, problemlə şəraitin yaradılmasına, əməkdaşlığa, tərəkürün müstəqilliyinə, sərbəstliyə, fəal dərk etmə mövqeyinə, biliklərin müstəqil əldə edilməsinə, yaradıcı tətbiqinə və sübuta yetirilməsinə əsaslanır [8, s.81].

İnteraktiv təlim şagirdlər üçün aşağıdakı imkanlar yaradır:
– biliyi qavrama prosesini daha anlaşılıqlı keçirsinlər;

- öz fikrini formalaşdırmağı, onu düzgün ifadə etməyi, öz nöqteyi-nəzərini əsaslandırmağı, müzakirələşdirməyi və sübut etməyi öyrənirlər;
- digərini eşitməyi, dinləməyi, alternativ fikrə hörmət etməyi öyrənirlər;
- müxtəlif sosial vəziyyətləri modelləşdirməyi, müxtəlif həyatı vəziyyətlərə qoşulmaqla və bu həyatı duymaqla öz sosial təcrübələrini zənginləşdirirlər;
- qrupda konstruktiv münasibətlər qurmağı, burada öz yerini müəyyənləşdirməyi, konfliktlərdən qaçmağı, onları həll etməyi, kompromis axtarmağı, dialoqa səy etməyi öyrənirlər;
- təlim materiallarını təhlil edir, onlara yaradıcı yanaşırlar; -problemin ümumi həllini tapırlar;
- layihələrlə iş fəaliyyətinə, müstəqil işləməyə, yaradıcı işlər görməyə alışırırlar və s.

Lakin bir çox hallarda prosesin mahiyyətini dərinləndirən dərk etməyən, müstəqil işləmə bacarıq və vərdişlərinə malik olmayan şagirdlər müəllimlərə dərsi müstəqil fəaliyyət üzərində qurmağa mane olur. Belə hallarda müəllimin pedaqoji ustalığından çox şey asılıdır.

Motivasiya məzmun baxımından mürəkkəb quruluşa malikdir. Bu istiqamətdə psixoloji ədəbiyyatda motiv müxtəlif rəqəmlərdən qiymətləndirilir. Müasir psixoloji tədqiqatlarda motivasiya insanı fəaliyyətə təhrik edən amil kimi mənalandırılır.

Psixoloqların problemlə bağlı tədqiqatları ilə tanış olduqda aydın olur ki, motivasiya prosesi özündə hərəkətə hazırlığın yaranmasını, istiqamətin (məqsədin) seçilməsini, hərəkət yollarının, vasitələrin, hərəkətin zaman və məkanını, müvəffəqiyyətin ehtimalılığının qiymətləndirilməsini, inamın formalaşmasını hərəkətin zəruriliyinə və düzgünlüyünə inamı və s. birləşdirir. Buna görə də motivasiya prosesində tələbatlar, motivlər, dünyagörüşü, insanın özü haqqında, öz imkanları (fiziki və psixi), emosional və funksional vəziyyəti və həyəcanları, ətrafmühit haqqında, onlarda baş verən dəyişikliklər, gözlənilən nəticələr, insanların qiymətləndirilməsi və s. haqqında biliklər iştirak edir [9, s.37]. Bu müstəvidə motivasiyanın formalaşması şagirdin bütövlük də təlim fəaliyyətini, o cümlədən müstəqil fəaliyyətinin səmərəsini artırmağa imkan verir.

Məktəbdə müəllimlər əksər hallarda da, şagirdlər də, ənənəvi və fəal təlimdə olduğu kimi, idraki motivlərin formalaşmasını açaşırlar. Halbuki sosial əməkdaşlıq motivlərini nəzərə almadan interaktiv təlimdə müvəffəqiyyət qazanmaq mümkün deyil. İnteraktiv təlim şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanarsa da, təlim prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilir. Təəssüfki, çox müəllimlər bu amili unudurlar.

Təlim təkcə şagirdlərin yaddaşının yeni elmi biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də tərəkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdişlərin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına və yeninin yaradılma yönəlib. Nəticədə şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında, xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yaddaqalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanuna uyğunluqların aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirdilər aparmağı öyrənirlər.

Göründüyü kimi, interaktiv təlim ənənəvidən onunla fərqlənir ki, uşaqlar özləri biliyi əldə edir, yenini yaradırlar, onlar fəaldırlar. Müəllim bələdçi rolu oynayır, amma sinifə hakim olmur, sinifdəki iqlim uşaqların sərbəstləşməsinə səbəb olur, uşaqlar öz fikirlərini söyləməyə qorxmurlar. Müəllim qarşıya qoyulan məsələləri həll etməyə imkan verir, nəticədə uşaqlar biliklərə yiyələnirlər.

Şagird motivasiya yaradılması vasitəsi ilə müstəqil fəaliyyətə cəlb olunaraq yeni bilikləri kəşf edərsə, onda o, dərsə yaradıcı münasibət bəsləyir. İnteraktiv təlimin təbii şagirdlərin passivliyinin aradan qaldırılmasına istiqamətlənməyib, onların tərəkür xüsusiyyətlərinin və yaradıcılığının formalaşdırılmasına yönəlmişdir. Nəticə təlimin keyfiyyətində öz təzahürünü tapır.

Müasir təhsil paradimləri baxımından həm orta, həm də ali məktəbdə təlimin şagirdlərin (tələbələrin) müstəqil fəaliyyəti üzərində qurulması tələb olunur. Bu istiqamətdə müstəqil fəaliyyətin səmərəli təşkili yollarının axtarılması pedaqoji tədqiqatların prioritet problemlərindən birinə çevrilmişdir. Son dövrlərdə müstəqil fəaliyyətin təşkilinin səmərəliliyi koqnitiv və kreativ keyfiyyətlərin aşılması müstəvisində tədqiq edilir.

L.V. Qriqorenki təlim və təlimdänkənar vaxtlarda yerinə yetirilən müxtəlif tapşırıqlar sistemi [11, s.27] kimi qiymətləndirirdi. Müəlliflərin tədqimatlarında müstəqil iş müəyyən bir tapşırığın öyrənən tərəfindən icra edilməsi səviyyəsisində məhdudlaşdırılır.

Fəal təlim müstəvisində müstəqil işin təşkilində öyrənənin şəxsiyyətinin müstəqilliyi önəmli prinsip kimi qiymətləndirildi. Tədqiqatçılar bu məsələyə hələ keçən əsrin 60-cı illərindən etibarən diqqət yetirməyə başlamışdılar. Müstəqil fikir, müstəqil düşüncə və nəticə müstəqil idrak fəaliyyətinin tərkib hissələridir. Həmin keyfiyyətlərin formalaşması – öyrənəndə fəal təlimin təşkili baxımından, mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu müstəqil işi belə formulə etmək olar: müəllim problem-situasiya yaradır – şagirdlə dialoqa girir – şagird düşünür, axtarış – nəticə əldə olunur.

P.İ. Pidkasistı izahında müstəqil işi “təlim prosesində müstəqil fəaliyyətin təşkili və idarəolunmasının spesifik pedaqoji vasitəsi”[12, s.31] kimi mənalandırırdı. Onun tədqimatında məslənin qoyuluşu fəal təlimdən interaktiv təlimə keçid kimi qiymətləndirilə bilər.

“Öyrənənin əsas fəaliyyəti təhsil ilə bağlı olduğu və biz onun yalnız bu fəaliyyətini araşdırdığımız üçün diqqət müstəqil təlim fəaliyyəti üzərində cəmləşdirilir. Bütövlükdə götürdükdə, öyrənən – cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi, öz sosial həyatını da müstəqil fəaliyyəti prosesində qurur. Əldə etdiyi uğur və uğradığı uğursuzluqlar məhz onun müstəqil fəaliyyət bacarıqlarının formalaşması təkcə onun təlim fəaliyyəti üçün deyil, həm də sosial həyatda daha böyük uğurlar əldə etməsi üçün vacibdir” (13).

Nəticə

İnteraktiv təlimdə dərslərin səmərəliliyi şagirdlərin müstəqil yaradıcı fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Məsələnin belə qoyuluşu təlimdə öyrənilənlərin müstəqil fəaliyyətini təlim prosesinin mühüm tərkib hissəsinə çevirir.

Müstəqil fəaliyyətin mahiyyətinin müəyyən edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədqiqatları təhlil etdikcə, məlum olur ki, müasir təhsil paradigmasının tələbləri həmin tədqiqatlarda nəzərə alınmış, təhsil konsepsiyasının tələblərinə müvafiq olaraq, müstəqil iş, tədrisən müstəqil fəaliyyət müstəvisində tədqiq edilməyə başlanmışdır. Bu, təsadüfi deyil. Fəal və interaktiv təlim öyrənənlərin müstəqil fəaliyyəti üzərində qurulur. Öyrənənlərdə müstəqil fəaliyyət keyfiyyətlərinin formalaşması bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. file:///C:/Users/r/Documents/30030.pdf
2. Veysova Z.A. Fəal /interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 150 s.
3. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika: I Hissə, Bakı, 2013, 705 s.
4. Ağayev Ə.Ə Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı, 2006, 138 s.
5. Əlizadə Ə.Ə. Əlizadə H. Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. Bakı, 2008, 479 s.
6. Mahmudov R.M. Yaradıcı tapşırıqlar seminar məşğələlərində tələbə müstəqil fəaliyyətinin formalaşması yolu kimi // Bakı Universitetinin Xəbərləri. 2016, №4, s. 110-120.s
7. Vilyunas V.K. Psixoloqicheskiye mexanizmi motivachi. SPb.: “Reç”, 2006, 464 səh.
8. Aseyev V.Q. Motivasiya povideniya i formirovaniya liçnosti – M.: “Mısl”, 1976, 158 səh.
9. Meskon M., Albert M., Xedouri F. Osnovı menedjmenta: M., 2004, 492 səh.,
10. Əlizadə H.Ə, Mahmudova R.M. Sosial pedaqogika, Bakı, Bakı Universiteti, 2013, 368 s.
11. Qriqorenko L.V. Formirovaniye qotovnosti studentov pedvuza k profesionalnoy deyatelnoy v proçese samostoyatelnoy rabotı. Dis.na soisk.uç.stepeni.kand.ped.nauk. Krivoy Roq, 1991, 162 səh.
12. Pidkasistıy P.İ. Samostoyatelnoy poznavatelnaya deyatelnoy şkolnikov v obuçeni. M., “Pedaqogika”, 1980, 240 səh.
13. R.M. Mahmudova Təhsilin psixodidaktik problemləri Bakı -2018

İÇİNDƏKİLƏR

Fatimə İman qızı İmanzadə	
Qeyri - üzvi kimya kursunun məzmunu və strukturunun izahı	5
İlkin Rzayev	
Turizm mərkəzlərinin ətraf mühitə təsiri və mühafizə tədbirləri	9
Aytac Kamal qızı Ələkbərova	
Fransız dilində alınma sözlər və onlar haqqında qısa təfərrüat.	14
Lamiyə Adil qızı İbrahimova	
Kiçik yaşlı uşaqların nitq inkişafı məsələsinə dair	19
Çinarə Zabit qızı İsgəndərli	
Epik əsərlərin ideya-məzmun xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi yolları	23
Münəvvər Vüqar qızı Həsənli	
İqtisadi proseslərin dinamikasının statistik, harmonik analiz yanaşması ilə proqnozlaşdırılması	27
Firuzə Fərman qızı Bağırova	
İnteraktiv təlimin əsasları və tətbiq yollarına dair	31

İmzalandı: 26.04.2022

Kağız formatı: 60/84

H/n həcmi: 3ç.v.

Sifariş: 515

www.aem.az saytında çap olunub

Redaksiya ünvanı: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.

Tel.: +994 50 209 59 68

+994 55 209 59 68

+994 12 510 63 99

E-mail: info@aem.az

